

*Др Срђан Цветковић
Вишинаучнисарадник
Институт за савремену историју - Београд*

БЕЗБЕДНОСНЕ ПРИЛИКЕ У МАКЕДОНИЈИ И КОСОВУ 1981. ГОДИНЕ

**са ширим осовртом на политичко деловање албанске мањине
на Косову и Македонији од 1945.**

Апстаркт: Рад ће на основу документа служби безбедности и других државних органа анализирати безбедносну ситуацију у Македонији и Косову 1981 у време великих изазова с почетка 80 их који су ишли ка растакању савезне државе. Албанска побуна на Косову марта 1981, галопирајућа економска криза, смрт Јосипа Броза, и глобална криза комунизма (ситуација у Пољској и Авганистану) али и појачана активност тзв. „унутрашњег непријатеља“ условили су појачан државни надзор и репресију на Косову, у Македонији и Југославији као одговор на ове изазове. Међунационални проблеми су у овим условима пре свега на Косову али и Македонији букнули жаром које је подстицала деценијска потиснутост мерама државне репресије. Какво је наслеђе међуетничких односа, албанског питања на Косову и Македонији? У којој мери је држава успела да одговори изазовима репресивним акцијама и другим мерама? Колико су се и на које све начине кризе 1968 и 1981 на Косову преливале у Македонију биће предмет ширег разматрања у овом чланку.

Кључне речи: СФРЈ, Македонија, социјализам, државна безбедност, побуне Албанаца

Смрћу Јосипа Броза Тита и глобалном кризом комунистичке идеологије, поступном дезинтеграцијом СКЈ, створени су предуслови за убрзан распад СФРЈ. Војска, службе безбедности, Титова личност, партија и идеологија били су главни кохезивни фактор и везивно тиво те државе. Одласком врховног вође, јединог са над републичким ауторитетом, нестала је значајна спона кој им се чувала Југославија у последњих неколико деценија. Све је то почетком 80-их створило атмосферу у којој је нестаја острахи ослобођано јавног мњење. Сдруге стране подгревао се осећај угрожености режима који је водио до ново гвала репресивних одговора. Сахрана Ј. Б. Тита била је уједно и његова последња апотеоза, а његови колективни наследници су узалуд настојали да створе атмосферу као да он и даље влада и да се ништа није променило.

Колективно руководство није имало визију, нити јединствен циљ кој им би одговарило изазовима 80-их година. Показало се да демократизација политичког и друштвеног живота доноси и артикулацију различитих интереса и воља појединих политичких елита али и народа у СФРЈ. Они су букнул и жаром које је подстицала деценијска потиснутост мерама државне репресије.¹

¹ На Титовој сахрани биле су чак 122 делегације. Ипак, иза спољашњег гламура и помпезности овог чина

На политичку кризу и безбедносне изазове у Југославији па и Македонији како се уочава у анализама безбедоносних служби неспорно су значајно и неповољно утицале и спољнополитичке кризе. Као такве обично се у политичким анализама наводе совјетска интервенција у Авганистану, али још и више нестабилност, политичке турбуленције и раднички штрајкови у Пољској, „блоковска конфронтација“ и уопште глобална криза комунизма која се већ назирала почетком осамдесетих изазивајући убрзо крах система талас демократизација.² С друге стране економска и социјална криза, све веће имовинске разлике и растућа незапосленост у земљи додатно су подгревали незадовољство у народу. Несташица прехрамбених и основних производа (кафа, уље, бензин..) од 1983 приморале су владу да штампа бонове, а већ 1985 године број становника кој и су живели и сподлини је сиромаштва повећан је за 25%, до кје незапосленост достигла 14%, а инфлација је вртоглаво порасла 80%. Спољни дуг СФРЈ је до почетка 80 их нарастао на готово 20 милијарди долара. Готово конфедерална структура успостављена после уставних промена и усвајања Устава из 1974 све је слабије функционисала. Такође изразито неравномерна развијеност у СФРЈ где је бруто домаћи производ по становнику био и до осам пута већи у Словенији у односу на Косово или Македонију био је јак аргумент за сепаратизам у Словенији али и тезе о „експлоатацији“ у Србији и Македонији.³

Међу републичка трвења комунистичких руководства су ишли даље на руку дезинтеграцији Југославије, слабљењу идеологије и снаге ауторитетареспресивног апарата. Безбедносни простор после пада Ранковића се све више растако. Уместо једне партије поступносу настајле шест, уместо једне јединствене службе почеле су да делује шест републичких док је савезна опстајала само као координационо тело. Војска и војне службе безбедности и личност Јосипа Броза (до смрти) били су једини озбиљан кохезивни фактор. Иако су званично осуђивала национализам, републичка руководства се уствари поступно јављају као његови промотери. Економско питање и експлоатација од стране других република/ нација биле су све чешћи мотив како у јавном партијском дискурсу тако и међу дисидентима и опонентима режима. У Хрватској и на Косову па и Македонији код Албанаца се све више наглашавају колективна права. На Косову и Македонији све се више поставља питање признавање албанске републике („Косово република!“) док се у Хрватској и Словенији полако намеће питање све веће самосталности и конфедерализације у правцу независности. „Све ово код радних људи и грађана у нашој републици ствара атмосферу несигурности, забринутости и страха“, каже се у једном документу али додаје да је „непријатељ малобројан и не представља хомогену целину“.⁴

Држава је покушала да реши проблем заостравањем курса према критичарима система.⁵ У атмосфери отворене идолатрије 1982 донесен је и Закон о заштити лика

скривала се напетост. „Све је било као раније - политички врх, војска, полиција, штампа. Али ништа није било као раније“. Неки страни посматрачи предвиђали већ 1986. скорни крај државе и то, мирним путем (уколико се успостави права конфедерација) или насилним (уколико ојачају националистички програми) С.Ђукић, Како се догодио вођа- борбе за власт у Србији после Јосипа БрозаБеоград 1992, стр. 15; Ј.Драговић Сосо, Спасиоци нације, Београд 2004, стр. 104.

² Више у Самјуел Хантингтон, Трећи талас, Београд 2005.

³ Ј.Драговић Сосо, Спасиоци нације, Београд 2004, стр.107.

⁴ АЈ, Председништво СФРЈ, Ф 803, материјал за седницу бр. 71, РСУП- СДБ, стр. пов. Процена актуелног безбедносног стања у републици Македонији, Скопље, јун 1981 године., стр. 1.

⁵ АЈ, ПредседништвоСФРЈ, 803фасц. 39, 61. седница,19. октобар 1976, Нацрт извештаја о стању у земљи

и дела Јосипа Броза Тита. Интензивирају се политички прогони у виду бројних јавних судских процеса. Метод је већ виђен у ранијим временима: најпре се на партијским форумима осуђују појаве и лица, штампа кроз кампању преузима улогу тужиоца и судија и на крају саму егзекуцију врши полицијско-судски апарат. Углавном се инкриминишу изјаве, интервјуи страној штампи, објављена књижевна дела и сличне деликте вербалне природе. Према врсти деликата за осамдесете типичан је прогон „оптужених због национализма“ (нарочито албанског - преко 80% свих прогањаних), док осуде по линији ИБ-еа, либерала и „нове левице“ лагано замиру. Нарочито се као „дежурни кривци“ виђени већ осуђивани. Током 1980 дошло је до повећања броја политичких затвореника у односу на 1979, за 83% тј. оптужено је 523 лица од чега 94% за вербални деликт. На саветовању јавних тужилаца 1981 донет је закучак да се поштри прогон за политичке деликте након чега је тренд раста настављен нарочито на Косову и БиХ.⁶ Током прве половине 80-их било је просечно више од 500 случајева полицијског и судског политичког прогона неистомишљеника годишње. Само од 1981-1985 регистровано је 1.652 политичких делинквената, од тога по члану 133.КЗ – непријатељска пропаганда осуђено је 382 лица. Наглашавано је у извештајима да је то био првенствено обрачун са контрареволуцијом на Косову али и национализмом у читавој земљи.⁷

Главни безбедносни проблеми у Македонији 1981

Након смрти Јосипа Броза Тита према анализама служби безбедности у Македонији је изразито појачано деловање „унутрашњег непријатеља“ - Са једне стране националиста, „великомакедонске емигранције“, „либералних елемената у друштву“, а с друге стране ибеоваца и осталих. Субверзивна непријатељска активност се одвијала кроз „вербалне иступе, оцене реаговања и коментаре непријатељски експонираних појединаца и група“, а повремено и кроз „писану непријатељску пропаганду“. Ова пропаганда се очитовала у ширењу дезинформација о нестабилности земље, о постојању изузетно тешког економског и политичког стања у Југославији и Македонији, пренаглашавања проблема незаопслености, инфлације, појава шверца робе, критика самоуправљања и друго. Ипак бележи се да су најгласнија била иступања са „бироократско догматских“ позиција где се наглашавала потреба за „чврстом руком“ како би се решили нагомилани проблеми. У тим круговима се апострофирао Ранковић „као једини који може да реши проблеме“. Појединци из тих структура како се примећује износе тезу да су догађаји последица кривце „нове буржоазije коју је створио председник Тито“. С друге стране честа субила иступања са националистичких позиција настојањем да се истакне обесправљеност па и угроженост појединих нација пре свега у сфери економије, образовања, културе као и кадровској политици. На једном месту се наводи да је у Македонији акцијом безбедносних служби на подручју Тетова ухапшено и осуђено пет

8. октобар 1976, Заштита уставног поретка, 65-71.

6 Рајко Даниловић, Употреба непријатеља, Ваљево 1991, 66.

7 У ЈНА покренуто 1981-1985. 305 поступака против активних војних лица албанске народности, 49 Хрвата, 38 Срба, 9 Словенаца и 7 Муслимана. Иако је од укупног броја албанских националиста у Армији, кривично је гоњено 5.8%; Фељтон Политички затвореници у Југославији, Борба, 26. 05 - 11. 06. 1987; Џ.Лемпи, н.д.,305.

лица док су годину дана раније у Куманову осуђена три лица која су деловала са „позиција албанског национализма и иредентизма“.⁸

Осим унутрашњих проблема на безбедносне прилике у Македонији утицало је непријатељско деловање из Бугарске и Грчке као и криза у Пољској. Што се тиче догађајау Пољској⁹ у полицијским извештајима се оцењује да су многим били инспирација за критику и поређење овдашње ситуације са стањем у Пољској (президуженост према Западу, појава растуће инфлације, недостатак роба, опадање продуктивности и животног стандарда,...) С друге стране Бугарска и Грчка правиле су проблем око македонског националног питања у смислу „негирања македонске националне самобитности“. Та непријатељска пропаганда осим „субверзивног“ како се оцењивало имала је и „блоковски карактер“ и отворено изражене територијалне претензије. Непријатељска пропаганда са великогрчких и великобугарских позиција била је нарочито изражена у емигрантским круговима и оријентисана на „разбијачко деловање“ међу македонским исељеништвом.¹⁰

Ипак као највећи изазов уочено је непријатељско деловање из Албаније у спрези са наступима албанске мањине на Косову и Македонији. С једне стране званична Тирани наглашавала је унапређивање међудржавних односа и проширивање сарадње али то еј био само рпивид. У пракси се према извештајима сарадња кориситила у циљу вршења обавештајне активности и „субверзивно непријатељске пропагандне“ и друге активности. Као облици таквог поступања наводи се културна размена, посете и екскурзије многих културни-уметничких, спортских друштава преко којих су одговарајуће инситутције у Тирани обрађивале грађане албанске националности из Југославије. У тим акцијама албанских служби подстицан је албански национализам, шовинизам и „иредентизам“. Непријатељска активност из Албаније коју је усмеравала Албанска партија рада (преко пунктова у Аустрији, Турској, Немачкој и Белгији) била је базирана на марксистичко лењинистичкој основи. А изузетну активност какос е наводи испољио је сам албански амбасадор у Југославији Сократ Пљаку који се истицао јавним непријатељским изјавама. Као највећи преступ му је оцењена следећа изјава: „Ако су Албанци у СФРЈ равноправни са осталим народима и народностима зашто се не дозвољава да Косово постане република, кад они сами то захтевају а садашњи портести то доказују. Према Уставу СФРЈ Косово као република, а не као покрајина може самостално да одлучи дали ће и даље остати у оквиру СФРЈ или ће се припојити НСР Албанији. О томе на слободном референдуму треба да се изјасни два милиона Албанаца на Косову.“¹¹ Поред овог учавала се појачана шпијунска и осматрачка делатност из Албаније (албански камиони који се без разлога заустављају и паркирају код значајних војних објеката), спровде се мобилизацијске вежбе и пружа отворена и интезивна медијска кампања као подршка демонстрантима на Косову. Нарочито је у томе била активна албанска

8 АЈ, Председништво СФРЈ, Ф 803, Материјал за седницу 71, РСУП- СДБ, стр. пов. Процена актуелног безбедносног стања у републици Македонији, Скопље, јун 1981.године, стр. 2-3.

9 Мисли се на економску и политичку кризу у пољској. Штрајк независног синдиката Солидарносот који је отпочео у јесен 1980. у Пољској и озбиљно уздрмао тамошње комунистичко руководство. То је довело крајем 1981. до увођење диктатуре генерала Војчека Јерузелског.- нап.аут.

10 АЈ, Председништво СФРЈ, Ф 803, Материјал за седницу 71, РСУП- СДБ, стр. пов. Процена актуелног безбедносног стања у републици Македонији, Скопље, јун 1981.године,стр. 5

11 Исто, стр. 14.

емиграција која је организовала током априла - маја 1981 низ демонстрација подршке Албанцима на Косову у већини западноевропских земаља. Тим поводом остварена је интензивна сарадња алабанске и усташке емиграције. Посебно је активна била у томе организације „Црвени фронт“ и „Друштво пријатеља нове Албаније“ која су деловале у СР Немачкој и Швајцарској на платформи Албанске партије рада. Ове организације имале су подршку једног дела западних медија (пре свега у Немачкој и Швајцарској) али и појединих администрација. Неке албанске организације осим демонстрација су се спремале за „убацавање у земљу и герилско-терористичке активности“.¹²

„Безбедносно интересантни странци“ одседали су углавном у Скопљу у настојању да прикупе што више информација, а у својим проценам истицали су у први план „националну нетрпељивост“ и тежње Албанаца за „припајањем матичној држави“. Оцене су биле да је албанско питање једно од најерозивнијих и да тек предстоји криза.¹³ Све ово је добијало на значају у контексту албанских демонстрација на Косову највеће побуне од 1945 године. Близина Косова, развијена комуникација између Македоније и Косова, велики број студената из Македоније на Приштинском универзитету и тамошњим средњим школама неумитно је допринио подгревању „националистичке атмосфере у Македонији“. Такође је постојао велики број лица која су радила на Косову или у Македонији а била су раније (већ после првих албанских демонстрација 1968) осуђивана по линији албанског иредентизма. Стим у вези уочена је повећана активност и спрега албанске и усташке емиграције које су имале традиционално добре односе по линији разбијања Југославије још из времена Краљевине Југославије. Осим на заједничким демонстрацијама, отвореној медијској подршци алабанским демонстрацијама на Косову уочавала се припрема за могуће терористичке акције и убацавање диверзантско терористичких група у Југославију (пре свега се мисли на Косово) уз помоћ „западних реакционарних кругова“.¹⁴ У анализи безбедносног стања у Македонији крајем марта 1981 уочава се смишљена веза и организоване активности са демонстрацијама на Косову. У местима као што су Гостивар, Тетово, Скопље и околним селима, где су и раније хапшене и праћене одређене „непријатељске групе“ откривен је велики број летака на линији „албанског национализма и шовинизма“. Такође било је инцидента током пописа становништва марта 1981 где је било отворених напада и претњи према пописивачима као и притисака да се многа лица муслиманске вероисповести изјасне као Албанци. Откривене су многе пароле и графити (чији су аутори ухапшени) у којима се глорификују Енвер Хоџа и Албанска партија рада. У њима се средњошколска омладина позива на штрајк инспирисан догађајима на Косову. Примећују се и учестали увредљиви натписи на рачун преминулог председника Ј. Б. Тита, дрско и агресивно понашање према милицији. Учестало је потенцирање националне припадности, одбијање појединих органа да се осуде немири на Косову већ се листом солидарношћу и оправдавају ови немири (као пример се наводи Кичево). Нарочито је екстремна ситуација била у мештовитим срединама и школама. На појединим факултетима у Скопљу и другим школама примећено је повећано „подвајање, певање

¹² Исто, стр. 16-17.

¹³ Исто, стр. 12,

¹⁴ Исто, стр. 6-7.

песамa, избегавање наставе, пријава испита или одговоарање на албанском језику, а непристојно и дрско понашање према наставницима Македонцима¹⁵. Запажени су захтеви за одвојеним ђачким екскурзијама, радним акцијама, ђачким таблоима као и писање вулгаризама и нетрпељивих текстова на националној основи. Уочава се да се карте за приредбе штампају само на албанском језику и продају само Албанцима а велики део културног репертоара преузимао се са радио Тиране. Такође је и појачано праћење верске наставе код младих и повећан прилив верске литературе наставе приписиван нарастајућем панисламизму. Долазило је у многим случајевима до отворених и „емотивних полемика“ међу наставним кадром око подршке демонстрацијама на Косову. У неким случајевима се отворено пропагирао „косовски сценарио“ и жаљење што код Албанаца у Македонији нема толике борбености и што су затајили „национални осећаји“ и поред тога што су им „слободе и права знатно умањена“¹⁶.

С друге стране таква атмосфера међу Албанцима изазвала је реакције. Поједини Македонци означени као екстремисти су предузимали самоиницијативне иступе и вршили притисак на Албанце да се исељавају. Таква учестала понашања регистрован су највише у источном делу републике и мешовитим срединама (најизразитије у Кочанима, Гостивару, Тетову и Виници). Актери претежно млади људи углавном у пијаном стању нападали су пословне објекте Албанаца, вршили пребијања и упућивали претње становницима албанске народности због чега је дошло до исељавања одређеног броја лица.¹⁷ Било је раширених гледиште од лица која су од службе означена да су „експонирана на великомакедонској основи“, да су Албанцима дата превелика права и да треба прибећи „чврстој руци“. Такође се тврдило даби једино НР Бугарска могла да изађе на крај са „екстремизмом албанске народности“. Примећује се с друге стране да се „Ванчо Михајловистичка емиграција“ држи под страни од „Косовског питања“ јер се ти догађаји по њима „косе са мекедонским интересима“¹⁸.

Ипак укупно гледано као главни реметилачки фактор у Македонији означен је пробуджени албански национализам и криза који се „преливала са Косова и рефлектовала се на стање у Македонији“. Стога је посебна пажња безбедносних служби била посвећена анализи развоја албанског питања и иступња по линији албанског екстремизма које је имало дугу и сложену предисторију. Озбиљније се овај проблем у документима службе анализирао и пратио још од 1945 године. Каква је дакле била предисторија политичког деловања албанске мањине на Косову и Македонији у овом раздобљу?

15 Исто, стр. 8-9, 18.

16 Исто, стр. 9 и 18-19.

17 Исто, стр. 10.

18 Исто, стр. 11.

Кратак осврт на политичко деловање Албанаца на Косову и Македонији 1945 -1981

Проблеми нових револуционарних власти са Албанцима почели су док је још рат трајао. Националном питању и равноправности народа и националних мањина после тешког грађанског рата прилазило се са посебном пажњом. Ипак, највећи устанак против револуционарне власти избио је већ јануара 1945 управо на националној основи. Побуна под вођством Шабана Полуже почела је због отпора албанске популације мобилизацији у снаге НОВЈ за одлазак на Сремски фронт. Формиране су 6, 7, и 8 косметска бригада са око 7.000 људи који су у току рата попуњавали редове жандарма Бајазита Бољетинца, 21 СС дивизије „Скендербег“ и испољавали отворену нетрпељивост према новој власти. Када је средином јануара 1945 стигло наређење о њиховом упућивању на фронт, избила је побуна у околини Подујева под неформалним вођством Шабана Полуже. После Полужиног говора окупљенимо нису одбили да наставе покрет за Срем, па су се концентрисали у рејону Шаљеи Дренице, где су у живали неподељену подршку становништва. Од 24 јануара 1945 трајале су борбена шире мрејону Чачавице, Шаље и Дренице. Побуна је током фебруара добила широке размере па је проглашена Војна управа, а усмиривању прилика и ликвидацији одметника учествовало је око 10.000 војника. Против побуњеника је примење на оружана сила, али и тактичније методе: конфискована им је имовина и позивани су напредају узобећање да ће им бити враћена. После снажне и одлучне интервенције војске, уз Полужује остало око 120 људи који су један за другим ликвидирани да би почетком марта пао и Полужа. Ова побуна, како се наводи, успела је да окупи и до 30.000 „необавештених уплашених људи“. Разбијени одметници су се кретали у мањим формацијама на тешко приступачном терену, кријући се код многобројних јатака. Етничко-социјалне турбуленције биле су присутне на Косову и у Македонији. Одлуком Националног комитета ослобођења Југославије од 6 марта 1945 привремено је забрањено враћање породица које су раније биле насељене у Македонији, Косову и Метохији. На истом простору спроведена је, радом мешовитих комисија, ревизија аграрне реформе изведене између два светска рата.¹⁹

Све до половине педесетих на Косову и Метохији гоњено је више хиљада одметника који су одбијали да се предају новим властима. Био је изражени проблем многобројних диверзаната, најчешће емиграната са Косова, ангажованих од албанске обавештајне службе. Због много бројних инцидената Министарство иностраних послова издало је Белукњигу, а у сузбијање непријатељске активности укључила се и армија. Иако су током 1951 елиминисане неке одпоследњих значајних балистичких група на Косову, инциденти су се ипак наставили. Организована је акција одузимања оружја од становништва, вршена крајем 1955 и почетком 1956. Оружје је заостало још из предратног времена као део традиције, али се нагомилао током окупације као и после рата кријумчарењем најчешће из Албаније. Према подацима службе безбедности, у акцијама обрачуна са одметнутим убаченим групама самоупштину Ђаковицајепогинулоод 1946-1955. 25 диверзаната у сукоби маса пограничним јединицама и службом безбедности. „Призренски процес“ постао најпозна-

¹⁹ К. Николић, С. Цветковић, Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20 веку, Београд 2014, стр. 273.; Бојан Димитријевић, Грађански рат у миру, Београд 2003, стр. 94-108.

тији пример у кампањи о злоупотребама службе безбедности на Косову у контексту пада Ранковића после Брионског пленума 1966. Радило се о суђењу од 12 до 16 јула 1956 и на којем су сви осим двојице признали контакте с диверзантима Сви су осуђени на вишегодишње временске казне, које је виши суд и потврдио, а штампа је, по политичком налогу, о случају веома оскудно извештавала.²⁰

Велики утицај од краја педесетих на буђење националне свести код Албанаца на Косову али и Македонији имао је дисидент Адем Демаћи. Албански Мендела како је слављен међу Албанцима, познати писац и новинар, у младости је био под утицајем екстремно леве маоцеовске идеологије. Један је од рекордера поброју суђења и у купној пресуђеној казни – осуђен на укупно 35 година затвора. Први пут је ухапшен 19 новембра 1958 као уредник листа Рилиндија. Суђеном у за непријатељску пропаганду, јер је 50-их јавно говорио о „дискриминацији Албанаца и исељавању под притиском“. Осуђен је на 5 година али му је виши суд казну смањио јуна 1959 на 3, које је издржао у целини.²¹ Следећу затворску казну од 15 година је скривио убрзо по изласку, пошто је сгрупом истомишљеника, албанских студената, основачима Револуционарни покрет за уједињење Албаније организовао групу у Приштини, Косовској Митровици, Ђаковици и Ђилану која је радила против државе и друштвеног уређења залажући се за ненасиљан пут припајања Косова Албанији. Бавили су се пропагандом и истакли су заставе у Приштини, Пећи и Ђаковици, растурали летке и ширили организацију. По Демаћију, Шиптари су били „пасторчад Југославије“ истога је основнање гована мера да се Косово припоји „мајци Албанији“. Ухапшено је око 300 лица, а скоро 50 осуђено на казне затвора у трајању од 6 месеци до 15 година. У Демаћијевој групи сви су суђени на изузетно строге казне, од 9 до 15 година.²² Поновоје осуђен 1975 због истог кривичног дела тј. За формирање групе Народно-ослободилачки покрет Косова и због растурања пропагандних летака у Приштини, Топоници, Прешеву и Ораховци снамером да раде на отцепљењу Косова.²³

20 Крајем 60-тих, две деценије од Другог светског рата и даље је био изражен проблем илегалног поседовања оружја тако да је на дан 31. децембра 1968. регистровано 426.790 комада. Један део наоружања поделили су органи народне одбране после догађаја у Чехословачкој, махом пензионисаним официрима и руководиоцима, радним организацијама и по општинама. Током 1968. одузето је 4.700 комада оружја. Оружје је највише кријумчарено из СР Немачке, Италије, правцем Загреб - Београд - Скопље одакле је продавано Албанији, Космету и Санџаку. Процена из 1970. је говорила да је повећан транзит оружја на Блиски исток, а спречено је и неколико случајева шверца за Нигерију, где је у то време беснео грађански рат. АЈ, СИБ 130, 558, Анализа оспособљености и ефикасности органа унутрашњих послова, ССУП март 1970, 111; АЈ, СИБ 130, 558, Одељење за управне послове ССУП, Годишњи извештај за 1968. 30.април 1969., 3-11; Бојан Димитријевић, Одјек Брионског пленума на Службу унутрашњих послова 1966-1970, Историја 20. века, 2001-2, 75-85; Војин Лукић, Сећања и сазнања, Београд 1989, стр.208- 220. 21 Архив КПД Забела, Досије 3358 - Адем Демаћи; Песуда К 25/ 59 17.марта 1959.

22 Архив КПД Забела, Пресуда К 271/1964, Досије 3358-Адем Демаћи.

23 По Демаћијевим речима, суђење је намештено на иницијативу В.Бакарића, председника Савета за државну безбедност Југославије. Означен као вођа групе, с обзиром на подебели затворски досије осуђен је на 15 година и одлежао скоро у целости у затвору Сремска Митровица и Стара Градишка (све до 21 априла 1991). Срђан Цветковић, Портрети дисидентата, Београд 2007, стр.78

Демонстрације на Косову и Македонији 1968

Пре демонстрација 1981 највећи протест Алабанца на Косову и Македонији де-сио се новембра 1968 године. Радило се о масовним демонстрацијама са озбиљним инцидентима. Захтеви су готово уопшности били окренути националним циљевима - завешћу самосталност Косова („Косово република“) па и потпуну независност. Према службеном извештају, то су „дуже времена организовано деловали непријатељски елементи на платформи и редентизма и сепаратизма злоупотребљавајући тековине нашег демократског развитка.“ Осудом неких чланова 1961-1964 њихова делатност није прекинута, већ чак подстакнута груписањем појединаца на издржавању казнеу КП-домовима, који су се претворили у своје врсне политичке школе и пропагандне центре.²⁴ На састанку бивших затвореника-и редентиста, у другој половини 1968 било је речи о организованој акцији, избору комитета, задобијању подршке Албаније за устанак и одметање у шуму, где се помиња окар датум април 1969 године. Према извештајима, радило се о више група са подршком спољног фактора, албанске обавештајне службе и екстремне албанске емиграције.

Главни организатори и инспиратори демонстрација били су бивши политички осуђеници. Међу њима је било оних, чија је казна по паду Ранковића, на захтев тужилаштва, окружних судова и породице умањена за 50%, па су се нашли на слободи, иако казна на њих „уопште није поправно деловала“.²⁵ Примећено је да „иредентистички елементи користе кампању око уставних амандмана и подгревају тежњу за стварањем републике, а уствари камуфлирају коначни циљ: присаједњење Косова и дела Македоније Албанији.

У очи демонстрација злоупотребљена је одлука ослободној употреби албанске заставе и прославе „500 годишњице Скендербега“, где је дошло до националистичких и шовинистичких испада, у којима су учествовали и представници албанске делегације која је посетила Косово. У извештајима СУП-а се примећује да је подизање тензија негативно утицало на међунационалне односе, па је дошло до „преливања“ национализма и шовинизма на српску, црногорску и македонску популацију.²⁶

Током октобра и новембра 1968 дошло је до демонстрација у Приштини, Косовској Митровици, Баковици, Ђилану, Урошевцу, Тречии Прешеву. Акције су кулминирале масовним скуповима и инцидентима уочи 27 новембра 1968 (Дан републике Албаније). То је време када се организовала јубиларна прослава годишњице АВ-

²⁴ Наводи се да је једна група на издржавању казне у КПД Ниш још 12. априла 1965. констатовала „да код свих људи на Косову од сељака, радника до омладине и интелигенције врије жеља и да су се коначно створили услови да се Косово заувек припоји Албанији..само је потребно неко да их организује и почне са акцијом ...потребно је придобити људе који раде по банкама или предузећима, где имају могућности да дођу до новца, па да у датом моменту подигну новац са којим би се набављало оружје.“ АЈ, СИБ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији, 1- 3.

²⁵ Најактивнији „непријатељски елементи“ на Косову била су већ осуђивана лица, припадници непријатељских организација (око 40%) којима је априла 1968. на основу захтева јавног тужилаштва Врховни суд Србије-Одељење у Приштини умањило казну за 50%. Већина је по изласку наставила са својом „непријатељском делатношћу“; АЈ, СИБ, 130, Фасц. 559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији, 31.јануар 1969, 26.

²⁶ АЈ, СИБ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији, 6.

НОЈ-а и Дана републике у Јајцу, па су многи функционери бил и тиме заокупљени.²⁷ Демонстранти у Приштини, њих неколико хиљада, најпре су се окупили пред зградом Филозофског факултета и кренули згради Покрајинског комитета, Скупштине и зграде покрајинског СУП-а. Тражили су пуштање затворених демонстраната, где је дошло до окршаја сполицијом. Могле су се чути и видети паролe: „Тражимо самопредељење“, „Тражимо републику“, „Долеколонијалистичка политка према Космету“, „Живео Тито – Живео Фадиљ“, „Живео Адем Демаћи“ итд. Тенковска дивизија ЈНА из Скопља добила је наређење да крене према прелазу Ђенерал Јанковић кроз Приштину према касарни у Вучитрну. На Косово је послато додатних 4.000 полицајаца из Србије. У току демонстрација повређено је 10 припадника милиције, 4 ватрогасца и 27 грађана који су затражили лекарску помоћ (8 задржано у болници). Демонстранти су разбијали излоге и нападали полицију и објекте. Полиција и војска су запоселе објекте и добиле налог да пуцају ако се нападну кључне институције (Скупштина, ТВ, радио итд...). Један учесник у демонстрацијама је погинуо. Истог дана је ланчано дошло до демонстрација у Ђњилану, Подујеву, Пећи и Урошевцу, где је, по ред материјалне штете, лакше повређено и седморо полицајаца. Након демонстрација у Приштини и другим местима на Косову покренут је поступак против 20 лица, међу којим 10 студената и 3 учитеља, а прекршајно је кажњено 53 учесника у изгредима.²⁸

Током 22 децембра дошло је до покушаја демонстрација и у Тетову, а повод је био скидање албанске заставе. Учествовало је 200 лица, а једна од парола је била „Доле Ранковић и његова шовинистичка милиција“, па је дошло једо интервенције. Током 23 децембра поново је дошло до демонстрација око 1.000 лица уз демолирање радњи и нападе на полицију. Коловође су бил и наставници, учитељи и студенти. Чуле су се паролe „Доле Крсте Црвенковски“, „Крајње је време да се изборимо за наша права“, „25 година Шиптари живе у ропству“ и слично. Ушли су у зграду Општинског комитета, демолиралије и истакли албанску заставу, док је покушај да исто учине уз гради милици је спречен пуцањем у ваздух. Покушај потпредседника Собраниа СР Македоније, Хиџета Рамаданија, да се обрати окупљеној маси је прекинут повицима. Поднете су кривичне пријаве против 87 лица, највише из Тетова, Гостивара и Скопља, а откривена је илегална националистичка организација од 7 чланова у Тетову.

Организације на Косову и Македонији ослањале су се на бивше политичке осуђенике, студенте, просветни кадар и поједине хоџе које су имале велики утицај у народу. Према сазнањима службе, били су у спрези са Сигуримием, емиграцијом из НР Албаније и албанском емиграцијом са Косова, најактивнија у Турској.²⁹ По извештајима СДБ, непосредно пред избијања демонстрација на Косову, токомјесе-

27 „Ријеч је о једној групи која је нахушкала мањи дио омладине и студената, који су разбијали излоге као што то чине на Западу или у готово свим земљама. маклоко нема таквих ствари. Шта сада ту треба драматизирати?“- оценио је најпре Ј.Б. Тито, ПероСимић, Тито феномен 20. века, Београд 2010.

28 АЈ, СИВ, 130, фасц.559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији, 31. јануар 1969, 10-11; Непријатељске демонстрације у Приштини, Урошевцу, Ђњилану и Подујеву у П.Симић, 3.Деспот, Тито, строгоповерљиво, Београд 2010, атр. 260-264; Славко Зечевић, Сећања и казивања, Београд 2004, 260 - 261.

29 АЈ, СИВ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација поводом демонстрација на САП Косову и СР Македонији 31. јануар 1969, 11- 13.

ни 1968 на територији Косова боравила је група од седам наоружаних диверзанта бавећи се обавештајно-пропагандним радом.³⁰ Индикативно је да су ово већином накнадна сазнања, док СДБ на Косову до самих избијања демонстрација, о организацији, обиму и интензитету непријатељске делатности наводно није имао никаквих одређених сазнања. Међутим шеф СДБ Југославије Борче Самониковје 12 априла 1971 у разговору Тита са делегацијом СДБ Југославије је рекао да је СДБК и М знала за припрему демонстрација, да је отоме обавестило покрајинско руководство, а да им је у очи демонстрација речено: „Тони је ваше, стање није такво, ми одговарамо за то, ви радите своје послове и немојте да се секирате“.³¹ Савезни СУП је за њих сазнао по избијању 27 новембра 1968 ССУП је затражио у вези совом чињеницом одговарајуће објашњење од РСУП-а СРСрбије. Овоје правдано „специфичним условима и околностима у којима је служба деловала“, лошим кадровском ситуацијом и деморализацијом и неискуством примљених кадрова после 1966. Примећено је, да иако је интензитет демонстрација био неупоредиво већи на Косову у Македонији су органи у предузимању репресивних мера, били далеко одлучнији и ефикаснији.³²

Други екцес десио се приликом бележавања 100 година Призренске лиге 1978 увидумногих летака „непријатељске садржине“ у Приштини и другим градовима. Они нападали концепцију обележавања јубилеја Призренске лиге и албанске комунистичке руководиоце тврдећи да је само управљање „ревизионизам“ хвалећи албанско руководство, Албанску партију рада и Енвер Хоџу. Позивали су раднике, сељаке и омладину Косова да ступе у бојкоти изађу на демонстрације. Ипак, полиција је навреме реаговала извршиоци ухапшени тако да растурени летцини су имали неке велике ефекте, како се наводи у телеграму председника Председништва САП Косова Џавиду Ниманиј у потпредседнику Председништва СФРЈ Фадиљу Хоџи.³³ У време прославе јубилеја пада и објављивање књиге Енвера Хоџе Империјализам-ми револуција, његова радикална критика титоизма и самоуправљања. То представља увод у офанзивнији наступ Албаније према СФРЈ и удиректној је вези са активностима на Косову уочи, 1981 које су била највеће искушење за власти после „шездесетосме и маспока“.³⁴

Албанска „контрареволуција“ на Косову и Македонији 1981

Релативно затишје на Косову после побуне 1968 наступило је током 70-тих вероватно услед значајног побољшања положаја албанског становништва уставним амандманима којим је Косову дат велики степен аутономије. По систему „шаргарепе и штапа“, на консламања побуне, албанској мањини су учињени значајни уступци: дозвола употребе албанске заставе и културних веза са Албанијом.³⁵ Тој је ипак

30 Исто, 15.

31 АЈ, 837, КПР II/2, кутија 69; Перо Симић, Распето Косово, Београд, 2006, стр. 155-159.

32 Исто, 23.

33 АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 656, 03-1978, Телеграм председника Председништва САП Косова Џавида Ниманија потпредседнику председништва СФРЈ Фадиљу Хоџи.

34 АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 64, Извештај о југословенско-албанским односима, 111. седница 1979.

35 Учињено је доста за подстицање привредног и културног развоја Косова кроз фонд за неразвијене. Основан је Универзитет, а у договору са владом Тиране, у школама су се појавили учбеници из Албаније. српски и црногорски чиновници и стручњаци почели су убрзано да се исељавају. На тај начин је већ 1981.

био мач са две оштрице – краткорочно постигли су се неки ефекти смиривања али дугорочно ипак то није значајно решавање главног питања а то је однос албанске мањине према држави. Тих година Албанци су доживели национални и културни процват добивш и право на службену употребу језика и симбола, а у експанзији су биле културне и друге везе са Албанијом (поред Приштинског Универзитета конституисан је Албанолошки институт, а 1978 и Академија наука и Удружење књижевника). Албански национализам се у оваквим условима разбудило још већим жаром и снагом да би кулминирао почетком 80-тих, и то неслучајно после смрти Ј. Б. Тита када ауторитет државе и партије почињенагло да слаби.

Непуних годину дана након одласка великог вође букнули су новинемири највећи после Другог светског рата. У времену од 11 марта до 5 априла 1981 избиле су у Приштини и још неколико градова на Косову масовне демонстрације са десетинама хиљада учесника и приморале власти да оштро реагују. Започеле су 11 марта у мензи Приштинског универзитета, а испрва од покрајинског руководства са Махмудом Бакалијем које је покушало да заташка ствар, оцењиването као бенигни излив социјалног незадовољства. Студенти албанске националности Приштинског Универзитета започели су бунт наводно због лоших услова живота и исхране у Приштинском студентском центру. Међутим студентски револт убрзо је прерастао у отворене, агресивне и радикалне демонстрације великог дела албанског становништва на Косову. Више стотина хиљада људи се тих дана убрзо нашло на улицама Косова. Током 25 - 26, 30 и 31 марта као и 1-3 априла велика окупљања и нереди забележени су у Приштини, Косовској Митровици, Вучитрну, Подујеву, Урошевцу, Витини, Пећи, Ђаковици, Призрену, Глоговцу и Липљану. Највећи број учесника, што је забрињавало режим, били су средњошколци и студенти док је одзив међу радницима био далеко мањи. Највише демонстраната-радника дале су фабрике РамизСадик, Фабрике амортизера у Приштини, комбинат Обилић, један погон Трепче и један погон Дрвног комбината у Урошевцу.³⁶

Након што су прве демонстрације растурене од стране полиције, између од 11 до 25 марта није било већих окупљања али је било писања националистичких и иредентистичких парола и летака, пропагандно масовном „страдању студената“ и појединачних „непријатељски хиступа“.³⁷ Током 25 марта дошло је до изазивања нереди од стране средњошколаца и студената у Призрену (разбијања стакла на радњама, аутомобилима и слично). Дан касније у Приштини су избили нови нереди када је вишестотина студената покушало да продре до центра града и онемогући манифестацију поводом дочека „Штафетем ладости“. Органи безбедности су били засути камењема један студент је пуцао и тешко ранио једног припадника службе државне безбедности. Истовремено 30-31 марта избили су нереди и у Обилићу, Вучитрну и Подујеву. Студентима и ученицима се тада придружио и један део радника. Демонстранти су блокирали Извршно веће Косова, Покрајински комитет СК, Скупштину Косова, радиостаницу и друге виталне објекте. Разбијали су излоге продавница, кинске, железничку станицу и воз, палили путничка возила. Било је покушаја да се де-

албанска већина у покрајини је достигла 74%; С.Павловић, Србија историја иза имена, Београд 2004, 214. 36 АЈ, Председништво СФРЈ, 68.седница, 5.април.1981, Политичко безбедносна ситуација у САП Косово са информацијом о спровођењу донетих одлука Председништва СФРЈ и СИБ-а, -стенограми, стр. 1-4. 37 Исто, стр.3.

монстрантима прикључе и поједине организоване групе из околине али је то спречено од стране органа реда. Тог дана је повређено према информацији државне безбедности око 20 лица од којих два теже и 10 демонстраната.³⁸ Такође тих дана кулминирали су и нереди у Косовској Митровици, Вучитрну и Урошевцу (где су демонстранти насрнули на затвор!) а било је покушаја демонстрирања у Пећи, Ђаковици и Витини. Исто временом албанска емиграција је организовала у Њујорку испред скупштине ОУН демонстрације подршке „борцима за слободу Косова“.³⁹

Центар протеста био је у Приштини, где је стасавала нова албанска интелигенција, махом незапослена, као и велики део албанског становништва у експанзији. Пароле су, у почетку, биле економског и социјалног карактера као „Трепча ради, Београд се гради“, „Живео марксизам и лењинизам – доле ревизионизам, Јединство, Живела радничка класа а онда дудо биле претежно политичке димензије као „Мисмо Албанци смо Југословени“, „Косовокосоварима“, „Хоћемо уједињење албанских земаља“, „Косово Република“, „Политички осуђеници да се врате на Косово“, „Живео Адем Демаћи“, „Данас са песницама – сутра ћемо се одупрети пушкама“ итд. Такође су биле присутне исалве увреда на рачун тек преминулог Јосипа Броза Тита. И поред свега из партијских структура се тврдило да збивања у Приштини и другим градовима САП Косова, „нису од разстварног расположења радних људи и грађана Косова који у огромној већини осуђују догађаје схвативши њихову непријатељску позадину“. Чак је и стицано да су многи радни колективи одбили да се прикључе демонстрантима и да су остварили „и боље резултате него упросеку“⁴⁰ и на глашавано да је стигло на стотине телеграма подршке руководству Косова и Југославије. Покушало се да се представи како се „радници и комунисти Албанци, Срби и остали н а Косову боре против контрареволуције“⁴¹

Одлуком Председништва СФРЈ уведено је ванредно стање на територији Приштине и још шестнајст (неколико) угроженијих општина (Косовска Митровица, Урошевац, Липљан, Глоговац, Вучитрн и Подујево). Сагласно томе, проглашен је најпре полицијски час и прекид наставе на школама и факултетима. Након тога су велике полицијске и војне снаге послатена Косово ради гушивења демонстрација. Савезни СУП оформио је посебне групе за ислеђивање ухапшених сциљем да се што препрецизније фокусирају организатори и инспиратори. Војска је по прогалшењу ванредног стања продефиловала тенковим а градом како би изавала страх код демонстраната и обновила само поуздање и ауторитет власти. Такође су приспела моторизоване јединице из Ниша и других центара прокрчивши пут кој и је био наместима закрчен аутомобилима и барикадама. Док се према полицији поступало агресивно и офанзивно однос према јединицама ЈНА био једругачији (забележена је тек по нека каменица и један сломљен прозор). Употреба ватреног оружја је била строго забрањена осим у екстремним прописаним ситуацијама иако су демонстранти у више случајева посегли за применом хладног и ватреног оружја и нападали полицију. У подгрејаној и напетом атмосфери ипак нису се могле избећи жртве.

38 Исто, стр. 4.

39 Исто, стр. 6.

40 Исто, стр. 9.

41 Исто, стр. 66-71.

Само у току два дана демонстрација у Приштини повређено је 258 лица од чега 119 милиционера и 139 учесника у демонстрацијама. Теже је повређено 9 милиционера и 12 грађана. Током кршаја, према изворима са седнице Председништва СФРЈ од 5 априла 1981 убијено је 9 демонстраната (у Приштини 5, Вучитрну 2 и Урошевцу 2) од чега једно дете и 3 полицајца (један је милиционар возач био оклопних кола). Рањено је преко 50 лица из ватреног оружја уз вишестотина лакше повређених (од каменица, штапова..). Од 258 повређених, 119 је било из органа безбедности, а 129 настраничесника у демонстрацијама. Од страна демонстранта пуцало се из кућа или из поворке. Полиција је према речима Фрање Херљевића такође прекорачила овлашћења.⁴² Жртава би на страни полиције било и више да није било панцирних кошуља које су заустављале метке. Разбијана су многа стакла на излозима, полупана сум мога возила нека и запаљена и било је упада установе, начиње на велика материјална штета, итд. Приштина је блокирана приступило се претресу станова и одузимању оружја без дозволе. Протуране су дезинформације где је број жртава настрана демонстраната више струко надуван у циљу даљег подизања тензија.⁴³

Укупно је у акцији гушења побуне на Косову учествовало преко 12.000 полицајаца и то 8.000 са Косова и 4.500 полицајаца из појединих република и федерације, као и резервног састава милиције којима је прикључено још око 2.700 кадета. Мобилисана је целокупна територијална одбрана у месним заједницама и „организацијама у дружено града“ иако је само део територијалаца био наоружан. Такође су знатно појачани сви гарнизони ЈНА на Косову (две дивизије) који су поред полиције били задужени за обезбеђење највиталнијих државних безбедносних објеката и институција. Ипак прве редове загушењемонстрација су обично гурани полицијски кадрови са Косова, како би се избегле „негативне последице и међунационалнатрвења“. Оцењено је да се у суштини полиција опонашала уздржано и да су тиме спречене веће жртве и крвопролиће. На Председништву СФРЈ и поред тешке ситуације одбијене су иницијативе да се граница према Албанији потпуно затвори као и да се прогласи ванредно стање на територији целог Косова а не само у седам општина под изговором да би то било контра продуктивно. Такође је било идеја да се проведе акција општег одузимања оружја али и то није прошло јер би изазвало додатне тензије, ангажовање војске итд.

Спекулисало се да демонстранти уживају озбиљну подршку спољног фактора (Албаније и Совјетског Савеза) и да се акције воде на тај начин да се готово сигурно покрећу из једног центра. Констатовано је да оружје долази из Албаније али и са Запада.

Поједини чланови Председништва СФРЈ повезивали су немира и са глобалним догађајима на Западу (долазак Роналда Регана на власту САД итд.). Међутим Петар Стамболић је на седници Председништва СФРЈ ипак отворено и врло конкретно указао на могуће инспираторе: „...Обавестили су нас да је Енвер Хоџа болестан, топишустраненовине, и постоји могућност да се једна гарнитура на гађаса Совјетским Савезом око неких ствари рачунајући на Косово. Када се има у виду да је опсесија албанског руководства Косовом, одпостанка, пре Коминформа, од Коминформа, да су се завадили са Хрушчовим за то што је дошао у Београд, спријатељили са Кинези-

⁴² Исто, стр. 6.

⁴³ Исто, стр. 40-50.

ма итд...“⁴⁴ Оценио је да је на делу „најгори иредентизам“ и да је то присутно и у Македонији жалећи се да је „...х пута говорио и писао још у време Крсте Црвенковског који је негирао да постоји сепаратизам“. Он је саопштио да је војна служба детектовала да постоји организација са Статуто миса заклетвама, да иза летака и плаката стоји потпис једног или неколико лица. „Чињеница је да Енвер Хоџа и албанско руководство свим средствима инсистира на етничкој Албанији, а што укључује Косово, Западну Македонију и део Црне Горе. На једном састанку сам рекао да 3.000 туристаса Косова ове године треба да и де у Албанију, од тога 1.500 на 15 дана боравка. Ми те ствари морамо јасно да сагледамо. Албански професори држе предавања на Универзитету, нека их држе, у целом свету се позивају професори да држе предавања, међутим они неоцењују а изгледа код насдаоцењују. Мислим да ће мо имати проблема са омладом, морамо се замислити - шта је са овом омладином...“ „Најбезобразнији амбасадор који иде околу као највећи агитатор Енвера Хоџеи непрестално говори о републици, запостављању, итд“. Нјегова најопаснија изјава је да „...има имањих процената једног народа него што јеси ту ација на Косову па су републике...“ закључио је Стамболић..⁴⁵

Такође су ништа мање опасним и бесмисленим сматра не тврдње „о економској експлоатацији Косова“ од стране Југославије „опљачкању Косова, Трепче“ иако су из фонда за неразвијене одваја нагодинама огромна средства. Члан Председништва Видоје Жарковић је био мишљења да се не треба освртати ни на пароле „пустите политичке затворенике“ већ да треба ићи на масовнија хапшења и ислеђивања закључивши чак како је у датој ситуацији релативно мало ухапшених.⁴⁶ Цвијетин Мијатовић је пак оценио да треба веће групе демонстранта опколити, „ухапсити и изоловати“ јер ови када се баци сузавац беже а потом се поново враћају. Осим репресије планирана је и жестока политичка офанзива кроз учестале медијске наступе највиших руководиоца СФРЈ и Косова у којима би се најоштрије осудила и „раскринкала контрареволуција“. Било је потребно „филовати јавност до последњег села“ износити колика је то „непријатељска работа“. Оцењено је да је постигнуто политичко јединство преко потребно услед могућих даљих провокација „унутрашњег непријатеља“ (диверзије, убиства ... итд) којом би непријатељ покушао изазовене примерен у реакцију власти а тиме привуче пажњу.⁴⁷

Укупно је током свих ових изгреда на Косову ухапшено око 2.000 Албанаца, махом студената, и око 400 малолетника - средњешколаца, а кривично осуђено у први мах око 250 лица. Касније до половине осмадесетих процесу и рано је и више хиљада лица (што кривично, што прекршајно), а Албанци су током осмедеценије чинили више од 80% политичких осуђеника у Југославији и близу 90% у Србији. Из комунистичке партије је искључено више од 1.500 чланова.⁴⁸ Укупно је евидентирано преко 1.000 лица која су на овај или онај начин „непријатељски експонирана“, а као најважнија непријатељска организација „Црвени фронт“ у иностранству.⁴⁹

44 Исто, стр.59.

45 Исто, стр.70-73.

46 Исто, стр. 72-72.

47 Исто, 126.

48 Јасна Драговић Сосо, Спасиоцинације, Београд 2002, стр. 177-178; Момчило Павловић, Дејан Јовић, Владимир Петровић, С. Милошевић- путка власти, Осма седница ЦККС, Београд 2009, стр.83.

49 Демонстранти су покушавали да анимирају студентске масе паролом „док наши другови проливају

Колико су ови догађаји били озбиљни за Косово и до великог утицаја на Македонију званично је касније потврдио и некадашњи функционер полиције Косова и последњи лидер косовских комуниста Рахман Морина. Он је на 17 седници ЦК СКЈ изјавио да је „од 1981 па до 1988 кроз руке полицијских органа на Косову је прошло стотине хиљада људи“. Према екстремистима у земљи и политичкој емиграцији примењене су мере „неутралисања“.⁵⁰ Били су то свакако најмасовнији јавни протести после Другог светског рата на простору Косова и шире. Мартовске демонстрације су представљале преседан и преломну тачку, и својим размерама а изначајем, омеђиле и отвориле поститоистичку епоху осмадесетих. Касније се на Косову више прибегавало, поред спорадичних јавних демонстрација, омасовљењу покрета кроз штрајкове, пасиван отпор, илегалним пропагандним акцијама и паралелне институције (школство). У завршној фази 90-тих приступило се и правом герилском и оружаном терористичком деловању зарад остваривања нескривених сепаратистичких циљева уз подршку страног фактора.⁵¹

Dr Srdjan Cvetkovic

Security situation in Macedonia and Kosovo in 1981, with a wider view of Albanian minority activities on Kosovo and in Macedonia after 1945.

Summary

The work analyses the situation in Macedonia and Yugoslavia in 1981, the time of great security challenges which led to breakup of federal state, based on documents of security services and other state authorities. Along with other challenges in Macedonia and Kosovo at the beginning of the 80s, Albanian nationalism started to flare-up. Its roots

крв ми седимо у клупама“. Процењивано је да ће студенти покушати да привуку раднике и сељаци (нарочито стога што је највећи број ученика и студената потицао са села) АЈ, Председништво СФРЈ, 68 седница, 5 април 1981, Политичко безбедносна ситуација у САПКосово са информацијом оспровођењу донетих одлука Председништва СФРЈ и СИБ-а, стр. 20.

⁵⁰ Убрзо је у селу Преказе код Дренице дошло до окршаја између породице Мехај и снага војске и полиције. После једнодневне борбе, где су биле ангажоване тенковске и артиљеријске јединице и уз помоћ хеликоптера убијени си Небихи Тахир Мехај, а с друге стране, страдало су четворица полицајаца. Наставило се са „идејно политичком диференцијацијом“ и чисткама у свим сегментима живота. Током 1982 у Немачкој су ликвидирани браћа Јусуфи Бардхосх Гарвала и Кадри Зекај, који су важили за лидере Народног Покрета за Републику Косова. В. Abazi, 15 godina albanskih demonstracija, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199603/60315-001-pubs-pri.htm>

⁵¹ Приликом прославе 15-годишњице демонстрација албански лидери су отворено признавали да су ове демонстрације у основи сепаратистичке. Потпредседник Демократског савеза Косова Фехми Агани, изјавио како је то био почетак једног новог значајног периода у историји албанског народа. Бивши политички затвореник Мехмет Хајризи оценио је 1981 корак ка реализацији коначног циља, односно Косово Републици. Адем Демаћи, оцењује да су демонстрације 1981 биле последњи ударац који је предсказао распад тадашње Југославије, „тог великог затвора народа“. Ибрахим Ругова је демонстрације из 1981 године оценио као „догађај веома значајан у континуитету покушаја косовских Албанаца за њихова права на слободу, демократију и самоопредељење“. Међутим, бивши комунистички лидер Азем Власи у изјави за британски радио ББЦ рекао је да демонстрације 1981 су практично мање донеле конкретне добити за косовско питање, „пошто смо 8 година након тога водили борбу за очување позиција, које смо имали уставом 1974, а не за нешто више“. В. Abazi, 15 godina albanskih demonstracija <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199603/60315-001-pubs-pri.htm>

go deep into the decades preceding World War II, becoming more vivid after the war, starting with Šaban Poluža's rebellion in the spring of 1945, then with the problem with renegades 1945-1955, as well as depriving weapons on Kosovo. The flame of Albanian nationalism kept up through the activities of illegal groups and individuals of the 60s, such as the writer Adem Demaçi, who spent more than two decades in prison and became a kind of Albanian separatist movement icon. Still, the greatest challenge before Albanian rebellion in 1981 were student demonstrations in November 1968, which overflowed to Macedonia and caused unexpectedly big security issues. Several thousands of demonstrators took part and caught the government off guard. Already then the demands for Republic of Kosovo and joining Albania were heard. The appetites grew bigger and stronger in the years following Tito's death. The largest protests since the end of World War II started on 11 March 1981 and lasted for several weeks. They were officially characterized as 'counterrevolutionary activities'. There were open conflicts which even brought several victims, with direct intervention of army and police forces. The crisis overflowed to Macedonia in 1981, mostly in the form of more active operations of Albanian illegal groups, frequent individual nationalistic incidents, writing slogans and agitation for bringing 'Kosovo scenario' into Macedonia. Still, this time the crisis didn't overflow from Kosovo to Macedonia in the same amount as in 1968. This was possibly due to more serious security measures, but also to the tactics of Albanians themselves not to undermine their aspirations for Kosovo as 'the seventh republic' in SFRY, which would be the introduction to independence.

д-р Срѓан Цветковиќ
Виш научен соработник
Институт за современа историја - Белград

БЕЗБЕДНОСНИТЕ ПРИЛИКИ ВО МАКЕДОНИЈА И КОСОВО 1981 ГОДИНА

**со поширок осврт на политичкото делување на албанското малцинство
на Косово и Македонија од 1945 година**

Апстаркт: Трудот, врз основа на документи од службата за безбедност и други државен органи, ќе ја анализира безбедносната ситуација во Македонија и Косово во 1981 година во време на големи предизвици од почетокот на 80-те години кои воде кон дезинтеграција на сојузната држава. Албанската побуна на Косово во март 1981 година, галопирачката економска криза, смртта на Јосип Броз, и глобалната криза на комунизмот (ситуацијата во Полска и Авганистан), но и засилената активност на т.н. „внатрешен непријател“ условиле засилен државен надзор и репресија на Косово, во Македонија и Југославија како одговор на овие предизвици. Меѓунационалните проблеми во овие услови пред сè на Косово, но и во Македонија, пламнале од жарот кој го поттикнувала децениската потиснатост од мерките на државна репресија. Какво е наследството од меѓуетничките односи, албанското прашање на Косово и Македонија? Во која мера државата успеала да одговори на предизвиците од репресивните акции и другите мерки? Колку и на кои сè начини кризите од 1968 и 1981 година од Косово се преливале во Македонија, ќе биде предмет на пошироко разгледување во овој напис.

Клучни зборови: СФРЈ, Македонија, социјализам, државна безбедност, побуни на Албанците

Со смртта на Јосип Броз Тито и глобалната криза на комунистичката идеологија, со постапната дезинтеграција на СКЈ, создадени се предуслови за забрзан распад на СФРЈ. Војската, службите за безбедност, Титовата личност, партијата и идеологијата биле главен кохезивен фактор и врзивно ткиво на таа држава. Со заминувањето на врховниот водач, единствениот со надрепублички авторитет, исчезнала значајната врска со која се чувала Југославија во последните неколку децении. Сето тоа на почетокот на 80-те создало атмосфера во која се заплашува ослободеното јавно мислење. Од друга страна се подгривало чувството на загрозеност на режимот кој водел до ново гвала на репресивните одговори. Погребот на Ј. Б. Тито бил воедно и неговата последна апотеоза, а неговите колективни наследници напразно настојувале да создадат атмосфера како тој и понатаму да владее и како ништо да не се променило.

Колективното раководство немало визија, ниту единствена цел која би им одговарала на предизвиците на 80-те години. Се покажало дека демократизацијата на

политичкиот и општествениот живот носи и артикулација на различни интереси и волји на одделни политички елити но и народи во СФРЈ. Тие пламнале со жарот кој го поттикнувала децениската потиснатост од мерките на државната репресија.¹

На политичката криза и безбедносните предизвици во Југославија па и во Македонија, како што се воочува во анализите на безбедносните служби, неспорно значајно и неповолно влијаеле и надворешно-политичките кризи. Како такви, обично во политичките анализи се наведуваат советската интервенција во Авганистан, но уште повеќе и нестабилноста, политичките турбуленции и работничките штрајкови во Полска, „блоковската конфронтација“ и воопшто глобалната криза на комунизмот која веќе се насирала на почетокот на осумдесетите предизвикувајќи набрзо крах на системот од брановите на демократизацијата.² Од друга страна економската и социјалната криза, сè поголемите имотни разлики и растечката невработеност во земјата додатно го подгревале незадоволството кај народот. Недостатокот од прехранбени и основни производи (кафе, масло, бензин..) од 1983 г. ја приморале владата да печати бонови, а веќе во 1985 година бројот на жители кои живееле под линијата на сиромаштијата бил зголемен за 25%, додека невработеноста достигнала 14%, а инфлацијата вртоглаво пораснала на 80%. Надворешниот долг на СФРЈ до почетокот на 80-те пораснал на скоро 20 милијарди долари. Скоро конфедералната структура воспоставена после уставните промени и усвојувањето на Уставот од 1974 г. сè послабо функционираше. Исто така, изразито нерамномерната развиеност во СФРЈ каде бруто домашниот производ по жител бил и до осум пати поголем во Словенија во однос на Косово или Македонија, бил силен аргумент за сепаратизам во Словенија но и тезите за „експлоатација“ во Србија и Македонија.³

Меѓурепубличките спротивставености на комунистичките раководства оделе понатаму на рака на дезинтеграцијата на Југославија, слабеењето на идеологијата и силите на авторитетот на репресивниот апарат. Безбедносниот простор после падот на Ранковиќ сè повеќе се распаѓал. Наместо една партија постапно настанале шест, наместо една единствена служба почнале да делуваат шест републички додека сојузната опстојувала само како координативно тело. Војската и воените служби за безбедност и личноста на Јосип Броз (до неговата смрт), биле единствениот озбилен кохезивен фактор. Иако званично го осудувале национализмот, републичките раководства всушност постапно се јавувале како негови промотори. Економското прашање и експлоатацијата од страна на другите републики/ нации биле сè почест мотив како во јавнопартискиот дискурс така и меѓу дисидентите и опонентите на режимот. Во Хрватска и на Косово, па и во Македонија, кај Албанците сè повеќе се нагласувале колективните права. На Косово и во Македонија сè поставувало прашањето за признавање на албанска република („Косово република!“) додека во Хрватска и Словенија полека се натнувало прашањето на сè поголемата самостојност

1 На погребот на Тито имало дури 122 делегации. Сепак, зад надворешниот гламур и помпезност на овој чин се криела напнатост. „Сè било како порано - политичкиот врв, војската, полицијата, печатот. Но ништо не било како порано“. Некои странски набљудувачи предвидувале вече во 1986 година брз крај на државата и тоа, по мирен пат (доколку се воспостави права конфедерација) или по насилан пат (доколку зацврснат националистичките програми) С. Ђукиќ, Како се догодил војна- борба за власт у Србији после Јосипа Броза Београд 1992, стр. 15; Ј. Драговиќ Сосо, Спасиоци нации, Београд 2004, стр. 104.

2 Повеќе во Самјуел Хантингтон, Треќи талас, Београд 2005.

3 Ј. Драговиќ Сосо, Спасиоци нации, Београд 2004, стр.107.

и конфедерализација во правец на независност. „Сè ова кај работните луѓе и граѓани во нашата република создава атмосфера на несигурност, загриженост и страв“, се вели во еден документ, но се додава дека „непријателот е малкуброен и не претставува хомогена целина“.⁴

Државата се обидела да го реши проблемот со заострување на курсот спрема критичарите на системот.⁵ Во атмосфера на отворена идолатрија во 1982 г. донесен е и Закон за заштита на ликот и делото на Јосип Броз Тито. Се интензивирале политичките прогони во вид на бројни јавни судски процеси. Методот бил веќе виден во поранешните времиња: најпрво на партиските форуми се осудувале појавите и лицата, печатот низ кампања презема улога на тужител и судија и на крајот самата егзекуција ја врши полициско-судскиот апарат. Воглавно се инкриминираат изјави, интервјуа за странскиот печат, објавени книжевни дела и слични деликти од вербална природа. Според видот на деликти за осумдесетите години типичен бил прогонот на „обвинетите заради национализам“ (особено албански – преку 80% од сите прогонувани), додека осудите по линијата на ИБ, либералите и „новата левица“ лесно замирале. Особено како „дежурни виновници“ биле гледани веќе осудуваните. Во текот на 1980 год. дошло до зголемување на бројот на политички затвореници во однос на 1979 год., за 83% т.е. обвинети биле 523 лица од кои 94% за вербален деликт. На советувањето на јавните обвинители во 1981 год. бил досен заклучок дека сè поостар е прогонот за политички деликти после што трендот на раст е продолжен особено на Косово и во БиХ.⁶ Во текот на првата половина од 80-те просечно годишно имало повеќе од 500 случаи на полициски и судско-политички прогони на неистомислениците. Само од 1981-1985 година регистрирани биле 1.652 политички деликвенти, од кои по членот 133.КЗ – непријателска пропаганда осудени биле 382 лица. Во извештаите било нагласувано дека тоа првенствено било пресметка со контрареволуцијата на Косово, но и со национализмот во целата земја.⁷

Главните безбедносни проблеми во Македонија во 1981 година

После смртта на Јосип Броз Тито, според анализите на службите за безбедност, во Македонија изразито засилено било делувањето на „внатрешниот непријател“ – од една страна на националистите, „големомакедонската емиграција“, „либералните елементи во општеството“, а од друга страна ибеовците и останатите. Субверзивната непријателска активност се одвивала низ „вербални истапи, оцени на реагирањето и коментари на непријателски експонираните поединци и групи“, а повремено и низ „пишана непријателска пропаганда“. Оваа пропаганда се читувала во

4 АЈ, Претседателство на СФРЈ, Ф 803, материјал за седница бр. 71, РСУП-СДБ, стр. пов. Проценка на актуелната безбедносна состојба во Република Македонија, Скопје, јуни 1981 година., стр. 1.

5 АЈ, Претседателство на СФРЈ, 803 фасц. 39, 61 седница, 19 октомври 1976 год., Нацрт на извештајот за состојбата во земјата на 8 октомври 1976, Заштита на уставниот поредок, 65-71.

6 Рајко Даниловиќ, Употреба непријателја, Ваљево 1991, 66.

7 Во ЈНА покренато 1981-1985. 305 постапки против активните воени лица од албанска народност, 49 Хрвати, 38 Срби, 9 Словенци и 7 Муслимани. Иако од вкупниот број на албански националисти во Армијата, кривично биле гонети 5.8%; Фелтон Политичките затвореници во Југославија, Борба, 26. 05 - 11. 06. 1987; Џ. Лемпи, н.д.,305.

ширењето на дезинформации за нестабилноста на земјата, за постоењето на извонредно тешка економска и политичка состојба во Југославија и Македонија, пренагласување на проблемите со невработеноста, инфлацијата, појавата на шверц на роба, критика на самоуправувањето и друго. Сепак се бележи дека најгласни биле истапувањата од „бирокуратско догматски“ позиции каде се нагласувала потребата за „цврста рака“ за да се решат натрупаните проблеми. Во тие кругови се апострофирал Ранковиќ „како единствен кој може да ги реши проблемите“. Поединци од тие структури, како што се приметува, износувале теза дека случувањата се последица на вината на „новата буржоазија која ја создал претседателот Тито“. Од друга страна чести биле истапувањата од националистички позиции со настојување да се истакне обесправеноста па и загрозеноста на одделни нации пред сè во сферата на економијата, образованието, културата како и во кадровската политика. На едно место се наведува дека во Македонија со акција на безбедносните служби на подрачјето на Тетово биле уапсени и осудени пет лица, додека година дена порано во Куманово биле осудени три лица кои делувале од „позиции на албанскиот национализам и иредентизам“⁸.

Освен внатрешните проблеми, врз безбедносните прилики во Македонија влијаело непријателското делување од Бугарија и Грција како и кризата во Полска. Што се однесува до случувањата во Полска⁹ во полициските извештаи се оценува дека на многумина им биле инспирација за критика и споредба на овдешната ситуација со состојбата во Полска (презадолженост кон Запад, појава на растечка инфлација, недостаток на роба, опаѓање на продуктивноста и животниот стандард,...) Од друга страна Бугарија и Грција правеле проблем околу македонското национално прашање во смисла на „негирање на македонската национална самобитност“. Таа непријателска пропаганда освен „субверзивен“, како што се оценувало, имала и „блоковски карактер“ и отворено изразени територијални претензии. Непријателската пропаганда од великогрчките и великобугарските позиции била особено изразена во емигрантските кругови и ориентирана кон „разбивачко делување“ меѓу македонското иселеништво.¹⁰

Сепак како најголем предизвик воочено било непријателското делување од Албанија во спрега со настапите на албанското малцинство на Косово и во Македонија. Од една страна официјална Тирана го нагласувала унапредувањето на меѓудржавните односи и проширувањето на соработката, но тоа било само привид. Во праксата, според извештаите, соработката се користела со цел вршење на известувачки активности и „субверзивна непријателска пропаганда“ и други активности. Како форми на таквото постапување се наведуваат: културната размена, посетите и екскурзиите на многу културно-уметнички, спортски друштва преку кои одговарачките инситуции од Тирана ги обработувале граѓаните од албанска националност од Југославија. Во тие акции на албанските служби бил поттикнуван албанскиот

8 АЈ, Претседателство на СФРЈ, Ф 803, Материјал за седница 71, РСУП-СДБ, стр. пов. Процена на актуелната безбедносна состојба во Република Македонија, Скопје, јуни 1981 година, стр. 2-3.

9 Се мисли на економската и политичка криза во Полска. Штрајкот на независниот синдикат Солидарност кој отпочнал во есента 1980 г. во Полска и озбилно го растресил тамошното комунистичко раководство. Тоа на крајот на 1981 г. довело до воведување на диктатура на генералот Војчек Јерузелски.- нап.аут.

10 АЈ, Претседателство на СФРЈ, Ф 803, Материјал за седница 71, РСУП-СДБ, стр. пов. Процена на актуелната безбедносна состојба во Република Македонија, Скопје, јуни 1981 година, стр. 5

национализам, шовинизам и „иредентизам“. Непријателската активност од Албанија која ја насочувала Албанската партија на трудот (преку пунктовите во Австрија, Турција, Германија и Белгија) била базирана на марксистичко-ленинистичка основа. А извонредна активност, како што се наведува, исведувал самиот албански амбасадор во Југославија Сократ Пљаку кој се истакнувал со јавните непријателски изјави. Како најголем престап му била оценета следната изјава: „Ако Албанците во СФРЈ се рамноправни со останатите народи и народности зошто не се дозволува Косово да стане република, кога тие сами тоа го бараат а сегашните протести тоа го докажуваат. Според Уставот на СФРЈ, Косово како република, а не како покраина, може самостојно да одлучи дали и понатаму ќе остане во рамките на СФРЈ или ќе се припои кон НСР Албанија. За тоа на слободен референдум треба да се изјаснат два милиони Албанци на Косово.“¹¹ Покрај ова, се воочувала засилена шпиунска и набљудувачка дејност од Албанија (албански камиони без причина се запираше и паркираше кај позначајните воени објекти), се спроведувале мобилизациски вежби и се пружала отворена и интензивна медиумска кампања како поддршка за демонстрантите на Косово. Особено во тоа била активна албанската емиграција која во текот на април-мај 1981 година организирила низа демонстрации за поддршка на Албанците на Косово во повеќето западноевропски земји. По тој повод била остварена интензивна соработка на албанската и усташката емиграција. Во тоа посебно активна била организацијата „Црвен фронт“ и „Друштвото на пријатели на нова Албанија“ кои делувале во СР Германија и Швајцарија на платформата на Албанската партија на трудот. Овие организации ја имале поддршката на еден дел од западните медиуми (пред сè во Германија и Швајцарија), но и на одделни администрации. Некои албански организации освен за демонстрации, се спремале и за „уфрлање во земјата и на герилско-терористички активности“.¹²

„Безбедносно заинтересираните странци“ отседнувале воглавно во Скопје во настојување да приберат што повеќе информации, а во своите проценки во прв план ја истакнувале „националната нетрпеливост“ и аспирациите на Албанците за „припојување кон матичната држава“. Оценките биле дека албанското прашање е едно од најерозивните и дека тукушто претстои криза.¹³ Сето ова добивало на значење во контекст на албанските демонстрации на Косово, најголемата побуна од 1945 година. Близината на Косово, развиената комуникација меѓу Македонија и Косово, големиот број студенти од Македонија на Приштинскиот универзитет и тамошните средни училишта, недвосмислено придонесувало за подгревање на „националистичката атмосфера во Македонија“. Исто така постоел голем број лица кои работеле на Косово или во Македонија, а порано (веќе после првите албански демонстрации во 1968 год.) биле осудувани по линија на албанскиот иредентизам. Во врска со тоа воочена била зголемена активност и спрега на албанската и усташката емиграција кои имале традиционално добри односи по линијата на разбивање на Југославија уште од времето на Кралството Југославија. Освен на заедничките демонстрации, отворената медиумска поддршка на албанските демонстрации на Косово, се воочувала подготовка за можни терористички акции и уфрлање на дивер-

11 Исто, стр. 14.

12 Исто, стр. 16-17.

13 Исто, стр. 12,

зантиско-терористички групи во Југославија (пред сè се мисли на Косово) со помош на „западните реакционерни кругови“.¹⁴ Во анализата на безбедносната состојба во Македонија кон крајот на март 1981 год. се воочува смислена врска и организирани активности со демонстрациите на Косово. Во местата како што се Гостивар, Тетово, Скопје и околните села, каде и порано биле апсени и пратени одредени „непријателски групи“ откриен бил голем број летоци на линија на „албанскиот национализам и шовинизам“. Исто така имало инциденти во текот на пописот на населението во март 1981 год. кога имало отворени напади и закани кон попишувачите како и притисоци многу лица со муслиманска вероисповед да се изјаснат како Албанци. Откриени биле многу пароли и графити (чии автори биле уапсени) во кои се глаорифицирале Енвер Хоџа и Албанската партија на трудот. Во нив средношколската младина се повикувала на штрајк инспириран од случувањата на Косово. Се забележувале и зачестени навредливи натписи на сметка на покојниот претседател Ј. Б. Тито, дрско и агресивно однесување кон милицијата. Зачестило потенцирањето на националната припадност, одбивање на одделни органи да се осудат немирите на Косово, туку со тие се солидаризирале и оправдувале (како пример се наведува Кичево). Особено екцесна била ситуацијата во мешовитите средини и училиштата. На одделни факултети во Скопје и други училишта било забележано зголемено „подвојување, пеење песни, избегнување на настава, пријава на испити или одговарање на албански јазик, а непристојно и дрско однесување кон наставниците Македонци“.¹⁵ Забележани биле барања за одвоени ученички екскурзии, работни акции, ученички таблоа како и пишување на вулгаризми и нетрпеливи текстови на национална основа. Се воочувало дека картите за приредби се печателе само на албански јазик и им се продавале само на Албанците, а голем дел од културниот репертоар се преземал од радио Тирана. Исто така било засилено и пратењето на верска настава кај младите и зголемен приливот на верска литература во наставата припишуван на растечкиот панисламизам. Во многу случаи доаѓало до отворени и „емотивни полемики“ меѓу наставниот кадар околу поддршката на демонстрациите на Косово. Во некои случаи отворено се пропагирало „косовското сценарио“ и жалењето што кај Албанците во Македонија нема толкава борбеност и што затаиле „националните чувства“ и покрај тоа што „слободата и правата им се значително намалени“.¹⁶

Од друга страна таквата атмосфера меѓу Албанците предизвикувала реакции. Одделни Македонци означени како екстремисти преземале самоиницијативни истапи и вршеле притисок врз Албанците да се иселуваат. Таквите зачестени однесувања најмногу биле регистрирани најмногу во источниот дел на републиката и во мешовитите средини (најизразено во Кочани, Гостивар, Тетово и Винаца). Актери, претежно млади луѓе, во главно во пијана состојба ги напаѓале деловните објекти на Албанците, вршеле претепувања и упатувале закани кон жителите од албанска народност заради што дошло до иселување на одреден број лица.¹⁷ Имало раширени гледишта од лица кои од службите биле означени дека се „експонирани на големомакедонска основа“, дека на Албанците им се дадени преголеми права и дека треба

¹⁴ Исто, стр. 6-7.

¹⁵ Исто, стр. 8-9, 18.

¹⁶ Исто, стр. 9 и 18-19.

¹⁷ Исто, стр. 10.

да се прибегне кон „цврста рака“. Исто така се тврдело дека единствено НР Бугарија би можела да излезе на крај со „екстремизмот на албанската народност“. Од друга страна се приметувало дека „Ванчо Михајловистичката емиграција“ се држела на-страна од „Косовското прашање“ бидејќи тие случувања според нив „се косат со македонските интереси“.¹⁸

Сепак, севкупно гледано, како главен нарушувачки фактор во Македонија бил означен пробудениот албански национализам и кризата која се „преливала од Косово и се рефлектирала на состојбата во Македонија“. Оттаму посебно внимание од безбедносните служби било посветено на анализата на развојот на албанското прашање и истапувањата по линија на албанскиот екстремизам кое имало долга и сложена предисторија. Овој проблем во документите на службите поозбилно се анализираше и следел уште од 1945 година. Значи, каква била предисторијата на политичкото делување на албанското малцинство на Косово и во Македонија во овој период?

Краток осврт на политичкото делување на Албанците на Косово и во Македонија во периодот 1945-1981 година

Проблемите на новите револуционерни власти со Албанците почнале додека уште траела војната. После тешката граѓанска војна, кон националното прашање и рамноправноста на народите и националните малцинства се приоѓало со посебно внимание. Сепак, најголемото востание против револуционерните власти избило веќе во јануари 1945 год. токму на национална основа. Побуната под водство на Шабан Полужа почнала заради отпорот на албанската популација кон мобилизацијата во силите на НОВЈ за заминување на Сремски фронт. Формирани биле 6, 7, и 8-та косметска бригада со околу 7.000 луѓе кои во текот на војната ги пополнувале редовите на жандармот Бајазит Бољетинац, 21-та СС дивизија „Скендербег“ и покажувале отворена нетрпеливост кон новата власт. Кон средината на јануари 1945 год. кога стигнала наредба за нивното упатување на фронтот, избила побуна во околината на Подуево под неформално водство на Шабан Полужа. После говорот на Полужа насобраните не одбиле да го продолжат движењето кон Срем, па се концентрирале во реонот на Шаље и Дреница, каде уживале неподелена поддршка од населението. Од 24 јануари 1945 год. траеле борбите на поширокиот реон на Чачавица, Шаље и Дреница. Побуната во текот на февруари добила широки размери па била прогласена Воена управа, а во смирувањето на приликите и ликвидацијата на одметниците учествувале околу 10.000 војници. Против побунениците била применета оружена сила, но и потактични методи: конфискуван им бил имотот и биле повикувани да се предадат со ветување дека ќе им биде вратен. После силната и одлучна интервенција на војска, со Полужа останале околу 120 луѓе кои еден по друг биле ликвидирани, за на почетокот на март да падне и Полужа. Оваа побуна, како што се наведува, успеала да собере и до 30.000 „неизвестени и уплашени луѓе“. Разбиените одметници се движеле во помали формации на тешко пристапен терен, криејќи се кај многубројните јатаци. Етничко-социјалните турбуленции биле присутни на Косово и во Македонија. Со одлука на Националниот комитет за ослободување на Југо-

¹⁸ Исто, стр. 11.

славија од 6 март 1945 год. привремено било забрането враќање на семејствата кои порано биле населени во Македонија, Косово и Метохија. На истиот простор била спроведена, со работа на мешовити комисији, ревизија на аграрната реформа изведена меѓу двете светски војни.¹⁹

Сè до половината на пеесетите години на Косово и Метохија биле гонети повеќе илјади одметници кои одбивале да им се предадат на новите власти. Бил изразен проблемот на многубројните диверзанти, најчесто емигранти од Косово, ангажирани од албанските известувачки служби. Заради многубројните инциденти, Министерството за надворешни работи издало Бела книга, а во сузбивањето на непријателските активности се вклучила и армијата. Иако во текот на 1951 год. биле елиминирани некои од последните значајни балистички групи на Косово, инцидентите сепак продолжиле. Организирана била акција за одземање на оружјето од населението, изведена на крајот на 1955 и почетокот на 1956 год. Оружјето останало уште од предвоениот период како дел од традицијата, но се натрупувало во текот на окупацијата, како и после војната со криумчарење, најчесто од Албанија. Според податоците на службите за безбедност, во акциите за пресметка со одметнатите и уфрлени групи, само во општина Ѓаковица, од 1946-1955 год., загинале 25 диверзанти во судири на масите со пограничните единици и службата за безбедност. „Призренскиот процес“ станал најпознатиот пример во кампањата за злоупотреба на службите за безбедност на Косово во контекст на падот на Ранковиќ после Брионскиот пленум во 1966 год. Се работело за судење, кое се одвивало од 12 до 16 јули 1956 год., и на кое сите, освен двајца, ги признале контактите со диверзантите. Сите биле осудени на повеќегодишни временски казни, кои вишиот суд и ги потврдил, а печатот, по политички налог, за случајот многу оскудно известувал.²⁰

Големо влијание од крајот на пеесетите врз будењето на националната свест кај Албанците на Косово но и во Македонија, имал дисидентот Адем Демаќи. Албанскиот Мендела како што бил славен меѓу Албанците, познат писател и новинар, кој во младоста бил под влијание на екстремно левата маоцеовска идеологија. Бил еден од рекордерите по бројот на судења и вкупно пресудени казни – осуден бил на вкупно 35 години затвор. Прв пат бил уапсен на 19 ноември 1958 год. како уредник на весникот Рилиндија. Судено му било за непријателска пропаганда, бидејќи во текот на 50-те јавно говорел за „дискриминација на Албанците и иселување под притисок“. Бил осуден на 5 години, но вишиот суд му ја смалил казната во јуни 1959

19 К. Николиќ, С. Цветковиќ, Срби и Албанци на Косовуи Метохији у 20 веку, Београд 2014, стр. 273.; Бојан Димитријевиќ, Граѓански рат у миру, Београд 2003, стр. 94-108.

20 Кон крајот на 60-те, две децении од Втората светска војна, и понатаму бил изразен проблемот на илегалното поседување на оружје така што на 31 декември 1968 г. регистрирани биле 426.790 парчиња. Еден дел од наоружањето го поделиле органите на народна одбрана после случувањата во Чехословачка, а дел на пензионираниите офицери и раководители, работните организации и по општините. Во текот на 1968 г. одземени биле 4.700 парчиња оружје. Оружје најмногу било криумчарено од СР Германија, Италија, по правецот Загреб-Белград -Скопје од каде било продавано во Албанија, Космет и Санџак. Проценката од 1970 г. говорела дека бил зголемен транзитот на оружје на Блискиот исток, а спречени биле и неколку случаи за шверц за Нигерија, каде во тоа време беснеела граѓанска војна. АЈ, СИБ 130, 558, Анализа на оспособеноста и ефикасноста на органите за внатрешни работи, ССУП март 1970, 111; АЈ, СИБ 130, 558, Одделение за управни работи ССУП, Годишен извештај за 1968 г. 30 април 1969 г., 3-11; Бојан Димитријевиќ, Одекот на Брионскиот пленум врз Службата за внатрешни работи 1966 -1970, Историја на 20 век, 2001-2, 75-85; Војин Лукиќ, Сеѓања и сазнања, Београд 1989, стр.208- 220.

год. на 3 години, кои ги издржал во целост.²¹ Следната затворска казна од 15 години ја заработил набрзо по излегувањето, откако со група истомисленици, албански студенти, основачи на Револуционерното движење за обединување на Албанија организираше група во Приштина, Косовска Митровица, Ѓаковица и Ѓњилане, а која работела против државата и општествениот поредок залагајќи се за ненасилен пат на припојувањето на Косово кон Албанија. Се занимавале со пропаганда и истакнале знамиња во Приштина, Пеќ и Ѓаковица, растуриле летоци и ја ширеле организацијата. Според Демаќи, Шиптарите биле „пасторчиња на Југославија“ и оттаму основната негова намера била Косово да се припои кон „мајка Албанија“. Уапсени биле околу 300 лица, а скоро 50 биле осудени на казна затвор во траење од 6 месеци до 15 година. Во групата на Демаќи сите биле осудени на извонредно строги казни, од 9 до 15 години.²² Повторно бил осуден во 1975 год. заради истото кривично дело т.е. за формирање на групата Народно-ослободително движење на Косово и заради растурање на пропагандни летоци во Приштина, Топоница, Прешево и Ораховци со намера да се работи на отцепување на Косово.²³

Демонстрациите на Косово и во Македонија во 1968 година

Пред демонстрациите во 1981 год. најголемиот протест на Албанците на Косово и во Македонија се случил во ноември 1968 година. Се работело за масовни демонстрации со озбилни инциденти. Барањата скоро целосно биле свртени во национални цели – за поголема самостојност на Косово („Косово република!“), па и потполна независност. Според службениот извештај „подолго време организирано делувале непријателски елементи на платформата на иредентизмот и сепаратизмот злоупотребувајќи го нашиот демократски развиток.“ Со осуда на некои членови во периодот 1961-1964 год. нивната дејност не била прекината, туку дури била и поттикната со групирање на поединци на издржување на казни во КП-домовите, кои се претвориле во своевидни политички школи и пропагандни центри.²⁴ На состанокот на поранешните затвореници иредентисти, во втората половина од 1968 год. станувало збор за организирана акција, избор на комитет, за добивање на поддршка од Албанија за востание и одметнување во шума, каде како датум се спомнувал април 1969 година. Според извештаите, се работело за повеќе групи со поддршка од надворешни фактори, албанските известувачки служби и екстремната албанска емиграција.

21 Архив КПД Забела, Досие 3358 - Адем Демаќи; Пресуда К 25/ 59 17 март 1959 г.

22 Архив КПД Забела, Пресуда К 271/1964, Досие 3358-Адем Демаќи.

23 По зборовите на Демаќи, судењето било наместено на иницијатива на В. Бакариќ, претседател на Советот за државна безбедност на Југославија. Означен како водач на групата, со оглед на подеделото затворско досие осуден бил на 15 години и одлежал скоро во целост во затворот во Сремска Митровица и Стара Градишка (сè до 21 април 1991 г.). Срѓан Цветковиќ, Портрети дисидентата, Београд 2007, стр.78

24 Се наведува дека една група на издржување казна во КПД Ниш уште на 12 април 1965 г. констатирала „дека кај сите луѓе на Косово од селани, работници до младината и интелгенцијата врие желбата и дека конечно се создале услови Косово засекогаш да се припои кон Албанија. Само е потребно некој да ги организира и да почне со акцијата ...потребно е да се придобијат луѓето кои работат по банките или претпријатијата, каде имаат можности да дојдат до пари, па во даден момент да подигнат парични средства со кои би се набавувало оружје.“ АЈ, СИБ, 130, фасц. 559 , ССУП, Информациска по повод демонстрациите на САП Косово и СР Македонија, 1- 3.

Главни организатори и инспиратори на демонстрациите биле поранешни политички осуденици. Меѓу нив биле оние, чија казна по падот на Ранковиќ, на барање од обвинителството, окружните судови и семејствата била смалена за 50%, па се нашле на слобода, иако казната на нив „воопшто не делувала поправно“.²⁵ Било приметено дека „иредентистичките елементи користат кампања околу уставните амандмани и ги подгреваат аспирациите за создавање република, а всушност ја камуфлираат конечната цел: присоединување на Косово и дел од Македонија кон Албанија.

Во очи на демонстрациите злоупотребена била одлуката за слободна употреба на албанското знаме и прослава на „500 годишнината од Скендер бег“, кога дошло до националистички и шовинистички испади, во кои учествувале и претставници на албанската делегација која го посетила Косово. Во извештаите на СУП се забележува дека подигањето на тензии негативно влијаело на меѓунационалните односи, па дошло до „прелевање“ на национализмот и шовинизмот на српската, црногорската и македонската популација.²⁶

Во текот на октомври и ноември 1968 год. дошло до демонстрации во Приштина, Косовска Митровица, Ѓаковица, Ѓњилане, Урошевац, Трепча и Прешево. Акциите кулминирале со масовни собири и инциденти во очи на 27 ноември 1968 год. (Денот на републиката во Албанија). Тоа било време кога се организирила јубилејна прослава на годишнината на АВНОЈ и Денот на републиката во Јајце, па многу функционери биле преокупирани и со тоа.²⁷ Демонстрантите во Приштина, неколку илјади, најпрво се собрале пред зградата на Филозофскиот факултет и тргнале кон зградата на Покраинскиот комитет, Собранието и зградата на покраинскиот СУП. Барале пуштање на затворените демонстранти, каде дошло до судир со полицијата. Може да се слушнат и да се видат пароли: „Бараме самоопределување“, „Бараме република“, „Долу колонијалистичката политка кон Космет“, „Да живее Тито – да живее Фадиљ“, „Да живее Адем Демаќи“ итн. Тенковската дивизија на ЈНА од Скопје добила наредба да тргне кон преминот Генерал Јанковиќ низ Приштина кон касарната во Вучитрн. На Косово биле испратени додатни 4.000 полицајци од Србија. Во текот на демонстрациите биле повредени 10 припадници на милицијата, 4 пожарникари и 27 граѓани кои побарале лекарска помош (8 биле задржани во болница). Демонстрантите кршеле излози и ја напаѓале полицијата и објекти. Полицијата и војската ги запоседнале објектите и добиле налог да пукаат ако се нападат клучните институции (Собранието, ТВ, радиото итн...). Еден учесник во демонстрациите загинал. Истиот ден ланчано дошло до демонстрации во Ѓњилане, Подуево, Пеќ и Урошевац, каде, покрај материјалната штета, полесно биле повредени и седум полицајци. Пос-

25 Најактивни „непријателски елементи“ на Косово биле веќе осудуваните лица, припадниците на непријателските организации (околу 40%) на кои во април 1968 г., на основа на барањето на јавното обвинителство, Врховниот суд на Србија – Одделението во Приштина им ја намалило казната за 50%. Повеќето од нив по излегувањето продолжиле со својата „непријателска дејност“; АЈ, СИБ, 130, Фасц. 559, ССУП, Информација по повод демонстрациите на САП Косово и СР Македонија, 31 јануари 1969 г., 26.

26 АЈ, СИБ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација по повод демонстрациите на САП Косово и СР Македонија, 6.

27 „Станува збор за една група која подбоцна мал дел од младината и студентите, кои кршеа излози како што тоа го прават на Запад или во скоро сите земји. Што сега тука треба да се драматизира?“- оценил најпрво Ј. Б. Тито, Перо Симиќ, Тито феномен на 20 век, Белград 2010 г.

ле демонстрациите во Приштина и другите места на Косово била покрента постапка против 20 лица, меѓу кои 10 студенти и 3 учители, а прекршочно биле казнети 53 учесници во нередите.²⁸

Во текот на 22 декември дошло до обид за демонстрации и во Тетово, а повод било симнувањето на албанското знаме. Учествовале 200 лица, а една од паролите била „Долу Ранковиќ и неговата шовинистичка милиција“, па дошло до интервенција. На 23 декември повторно дошло до демонстрација на околу 1.000 лица со демолирање на дуќани и напади на полицијата. Водачи биле наставници, учители и студенти. Се слушале пароли „Долу Крсте Црвенковски“, „Крајно време е да се избориме за нашите права“, „25 години Шиптарите живеат во ропство“ и слично. Влегле во зградата на Општинскиот комитет, ја демолирале и го истакнале албанското знаме, додека обидот истото да го направат во зградата на милицијата бил спречен со пукање во воздух. Обидот на потпретседателот на Собранието на СР Македонија, Хиџет Рамадани, да се обрати пред насобраната маса бил прекинат со повици. Биле поднесени кривични пријави против 87 лица, најголемиот дел од Тетово, Гостивар и Скопје, а откриена била илегална националистичка организација од 7 члена во Тетово.

Организациите на Косово и Македонија се потпирале на поранешните политички осуденици, студентите, просветниот кадар и поедини оци кои имале големо влијание кај народот. Според сознанијата на службите, биле во спрега со Сигурими, емиграцијата од НР Албанија и албанската емиграција од Косово, најактивна во Турција.²⁹ Според извештаите од СДБ, непосредно пред избивањето на демонстрациите на Косово, во текот на есента 1968 год. на територијата на Косово престојувала група од седум наоружани диверзанти занимавајќи се со известувачко-пропагандна работа.³⁰ Индикативно било што ова во поголемиот дел биле накнадни сознанија, додека СДБ на Косово до самото избивање на демонстрациите, за организацијата, обемот и интензитетот на непријателската дејност, наводно немала никакви одредени сознанија. Меѓутоа шефот на СДБ на Југославија Борче Самоников на 12 април 1971 год. во разговорот на Тито со делегацијата на СДБ на Југославија рекол дека СДБК дознала за припремата на демонстрациите, дека за тоа го известила покраинското раководство, а дека во очи на демонстрациите им било речено: „Тоа не е ваше, состојбата не е таква, ние одговараме за тоа, вие работете си ги своите работи и немојте да се секирате“.³¹ Сојузниот СУП за нив дознал по нивното избивање на 27 ноември 1968 год. ССУП побарал во врска со овој факт одговарачко објаснение од РСУП на СР Србија. Ова било правдано со „специфичните услови и околности во кои делувала службата“, лошата кадровска ситуација и деморализацијата и неискуството на примените кадри после 1966 год. Било приметено дека, иако интензитетот на демонстрациите бил неспоредливо поголем на Косово, во

²⁸ АЈ, СИБ, 130, фасц.559, ССУП, Информација по повод демонстрациите на САП Косово и СР Македонија, 31 јануари 1969, 10-11; Непријателските демонстрации во Приштина, Урошевац, Гњилане и Подујево во П. Симиќ, З.Деспот, Тито, строго доверливо, Белград 2010 г., атр. 260-264; Славко Зечевиќ, Сеќавања и кажувања, Белград 2004 г., 260 - 261.

²⁹ АЈ, СИБ, 130, фасц. 559, ССУП, Информација по повод демонстрациите на САП Косово и СР Македонија на 31 јануари 1969, 11- 13.

³⁰ Исто, 15.

³¹ АЈ, 837, КПР II/2, кутија 69; Перо Симиќ, Распнато Косово, Белград, 2006, стр. 155-159.

Македонија органите биле далеку поодлучни и поефикасни во превземањето на репресивни мерки.³²

Втор екцес се случил при обележувањето на 100 години од Призренската лига во 1978 година во вид на многу летоци со „непријателска содржина“ во Приштина и во другите градови. Тие ја напаѓале концепцијата за обележување на јубилејот на Призренската лига и албанските комунистички раководители тврдејќи дека само управувањето со „ревизионизам“ за пофалба на албанското раководство, Албанската партија на трудот и Енвер Хоџа. Ги повикувале работниците, селаните и младината на Косово да стапаат во бојкот и да излезат на демонстрации. Сепак, полицијата навреме реагирала и извршителите биле уапсени така да растурените летоци немале некои големи ефекти, како што се наведува во телеграмата на претседателот на Претседателството на САП Косово Џавид Нимани до потпретседателот на Претседателството на СФРЈ Фадиљ Хоџа.³³ Во време на прославата на јубилејот на падот било и објавувањето на книгата на Енвер Хоџа Империјализам и револуција, неговата радикална критика на титоизмот и самоуправувањето. Тоа претставувало вовед во поофанзивен настап на Албанија кон СФРЈ и било во директна врска со активностите на Косово во очи на 1981 год. кои за властите биле најголемото искушение после „шеесетиосмата и маспок“.³⁴

Албанската „контрареволуција“ на Косово и Македонија во 1981 година

Релативното затишје на Косово после побуната во 1968 год. настапило во текот на 70-те најверојатно после значајното подобрување на положбата на албанското население со уставни амандмани со кои на Косово му е даден голем степен на автономија. По системот „морков и стап“, после разбивањето на побуната, за албанското малцинство биле направени значајни отстапки: дозвола за употреба на албанското знаме и културните врски со Албанија.³⁵ Тоа сепак бил меч со две острици – краткорочно се постигнале некои ефекти на смирување, но долгорочно сепак тоа не значело решавање на главното прашање, а тоа било односот на албанското малцинство кон државата. Тие години Албанците доживеале национален и културен процут добивајќи право на службена употреба на јазикот и симболите, а во експанзија биле културните и другите врски со Албанија (покрај Приштинскиот Универзитет конституиран бил Албанолошки институт, а во 1978 год. и Академија на науките и Друштво на писатели). Албанскиот национализам во вакви услови се разбудил со уште поголем жар и сила за да кулминира во почетокот на 80-те, и тоа неслучајно после смртта на Ј. Б. Тито кога авторитетот на државата и партијата почнал нагло да слабее.

³² Исто, 23.

³³ АЈ, Претседателство на СФРЈ, 803, фасц. 656, 03-1978, Телеграма од претседателот на Претседателството на САП Косово Џавид Нимани до потпретседателот на претседателството на СФРЈ Фадиљ Хоџа.

³⁴ АЈ, Претседателство на СФРЈ. 803, фасц. 64, Извештај за југословенско-албанските односи, 111. седница 1979.

³⁵ Направено е доста за поттикнување на економскиот и културниот развој на Косово преку фондот за неразвиени. Основан е Универзитет, а во договор со владата од Тирана, во училиштата се појавиле и учебници од Албанија. Српските и црногорските чиновници и стручњаци почнале забрзано да се исселуваат. На тој начин веќе во 1981 г. албанското мнозинство во покраината достигнало 74%; С. Павловиќ, Србија историја и заимена, Београд 2004, 214.

Неполна година дена после заминувањето на големиот водач, пламнале нови немири најголеми после Втората светска војна. Во периодот од 11 март до 5 април 1981 год. во Приштина и во уште неколку градови на Косово избиле масовни демонстрации со десетини илјади учесници и ги приморале властите да реагираат остро. Започнале на 11 март во мензата на Приштинскиот универзитет, а најпрво од покраинското раководство со Махмут Бакали кое се обидело да ја заташка работата, биле оцеувани како бенигнен излив на социјално незадоволство. Студентите од албанска националност од Приштинскиот Универзитет започнале бунт наводно заради лошите услови за живот и исхрана во Приштинскиот студентски центар. Меѓутоа студентскиот револт набрзо прераснал во отворени, агресивни и радикални демонстрации на голем дел од албанското население на Косово. Неколку стотици илјади луѓе тие денови набрзо се нашле на улиците на Косово. Во текот на 25-26, 30 и 31 март, као и во периодот 1-3 април, биле забележени големи собирања и нереди во Приштина, Косовска Митровица, Вучитрн, Подуево, Урошевац, Витина, Пеќ, Ѓаковица, Призрен, Глоговец и Липљане. Најголемиот број учесници, што го загрижувало режимот, биле средношколци и студенти додека одзивот меѓу работниците бил далеку помал. Најмногу демонстранти-работници дале фабриките Рамиз Садику, Фабриката за амортизери во Приштина, комбинатот Обилиќ, еден погон од Тречпа и еден погон од Дрвниот комбинат во Урошевац.³⁶

Откако првите демонстрации биле растурени од страна на полицијата, меѓу 11 и 25 март немало поголеми собирања но имало пишување на националистички и иредентистички пароли и летоци, пропаганда за масовното „страдање на студентите“ и поединечни „непријателски истапи“.³⁷ На 25 март дошло до предизвикување на нереди од страна на средношколците и студентите во Призрен (кршење на стакла на дуќани, автомобили и слично). Ден подоцна во Приштина избиле нови нереди кога повеќе стотици студенти се обиделе да продрат до центарот на градот и да ја оневозможат манифестацијата по повод дочекот на „Штафетата на младоста“. Органите за безбедност биле опсипани со камења а еден студент пукал и тешко ранил еден припадник на службата за државна безбедност. Истовремено на 30-31 март избиле нереди и во Обилиќ, Вучитрн и Подуево. На студентите и учениците тогаш им се придружил и еден дел од работниците. Демонстрантите го блокирале Извршниот совет на Косово, Покраинскиот комитет на СК, Собранието на Косово, радиостаницата и други витални објекти. Кршеле излози на продавници, киосци, железничката станица и возовите, палеле патнички возила. Било обиди кон демонстрантите да се приклучат и поедини организирани групи од околината, но тоа било спречено од страна на органите на редот. Тој ден, според информациите на државната безбедност, биле повредени околу 20 лица од кои две потешко и 10 демонстранти.³⁸ Исто така тие денови кулминирале и нередите во Косовска Митровица, Вучитрн и Урошевац (каде демонстрантите се насочиле кон затворот), а било обиди за демонстрирање во Пеќ, Ѓаковица и Витина. Истовремено албанската емиграција во Њујорк

36 АЈ, Претседателство на СФРЈ, 68 седница, 5 април 1981 г., Политичко-безбедносната ситуација во САП Косово со информација за спроведувањето на донесените одлуки на Претседателството на СФРЈ и на СИБ, - стенограми, стр. 1-4.

37 Исто, стр.3.

38 Исто, стр. 4.

пред собранието на ООН организираше демонстрации за поддршка на „борците за слобода на Косово“.³⁹

Центарот на протестите бил во Приштина, каде стигнувала новата албанска интелигенција, во најголем дел невработена, како и голем дел од албанското население во експанзија. Паролите, во почетокот, биле со економски и социјални карактер како „Трепча работи, Белград се гради“, „Да живее марксизмот и ленинизмот – долу ревизионизмот, Единство, Да живее работничката класа, а потоа добиле претежно политички димензии како „Ние сме Албанци, не сме Југословени“, „Косово на Косоварите“, „Сакаме обединување на албанските земји“, „Косово Република“, „Политичките осуденици да се вратат на Косово“, „Да живее Адем Демаќи“, „Денес со тупаници – утре ќе се браниме со пушки“ итн. Исто така биле присутни и навреди на сметка на тукушто починатиот Јосип Броз Тито. И покрај сè од партиските структури се тврдело дека збиднувањата во Приштина и другите градови на САП Косово, „не се одраз на вистинското расположение на работните луѓе и граѓани на Косово кои во огромно мнозинство ги осудуваат случувањата не сфаќајќи ја нивната непријателска позадина“. Дури било истакнувано дека многу работни колективи одбиле да се приклучат кон демонстрантите и дека оствариле „и подобри резултати отколку просечните“⁴⁰ и било нагласувано дека стигнале стотици телеграми со поддршка за раководството на Косово и Југославија. Се обидело да се претстави како „работниците и комунистите Албанци, Срби и останати на Косово се борат против контрареволуцијата.“⁴¹

Со одлука на Претседателството на СФРЈ била воведена вонредна состојба на територијата на Приштина и уште шеснаесет (неколку) загрозувани општини (Косовска Митровица, Урошевац, Липљан, Глоговац, Вучитрн и Подуево). Согласно на тоа, најпрво бил прогласен полициски час и прекин на наставата во училиштата и факултетите. После тоа големи полициски и воени сили биле испратени на Косово заради загушување на демонстрациите. Сојузниот СУП оформил посебни групи за иследување на уапсените со цел што попрецизно фокусирање на организатори и инспиратори. Војската по прогласувањето на вонредната состојба продефилирала со тенкови низ градот како би предизвикала страв кај демонстрантите и би ја обновила самодовербата и авторитетот на власта. Исто така пристигнале моторизирани единици од Ниш и другите центри преблокирајќи го патот кој на места бил блокиран од автомобили и барикади. Додека според полицијата се постапувало агресивно и офанзивно, односот кон единиците на ЈНА бил поинаков (биле забележани само по некое камче и еден скршен прозорец). Употребата на огнено оружје била строго забранета освен во екстремно пропишаните ситуации иако демонстрантите во повеќето случаи посегнале по примена на ладно и огнено оружје и ја напаѓале полицијата. Во подгреаната и напната атмосфера сепак не можеле да се избегнат жртви.

Само во текот на двата дена со демонстрации во Приштина биле повредени 258 лица од кои 119 биле милиционери и 139 учесници во демонстрациите. Потешко биле повредени 9 милиционери и 12 граѓани. Во текот на судирите, според изворите од седницата на Претседателството на СФРЈ од 5 април 1981 год. убиени биле 9

³⁹ Исто, стр. 6.

⁴⁰ Исто, стр. 9.

⁴¹ Исто, стр. 66-71.

демонстранти (во Приштина 5, во Вучитрн 2 и во Урошевац 2) од кои едно дете и 3 полицајци (еден милиционер бил возач на оклопно возило). Ранети биле преку 50 лица од огнено оружје со повеќе стотини полесно повредени (од камења, стапови..). Од 258 повредени, 119 биле од органите за безбедност, а 129 биле од страна на учесниците во демонстрациите. Од страна на демонстрантите се пукало од куќи или од поворката. Полицијата, според зборовите на Фрањо Херљевиќ, исто така ги надминала овластувањата.⁴² На страна на полицијата жртви би имало и повеќе ако не користеле панцирни кошули кои ги запираше куршумите. Искршени биле многу стакла на излозите, смачкани многу возила а некои и запалени и имало упади во установи, направена била голема материјална штета, итн. Приштина била блокирана. Се пристапило кон претрес на станови и одземање на оружјето без дозвола. Протуркани биле дезинформации според кои бројот на жртви на страна на демонстрантите повеќеструко бил напумпуван со цел натамошно подигнување на тензиите.⁴³

Во акцијата за гушење на побуната на Косово вкупно учествувале преку 12.000 полицајци и тоа 8.000 од Косово и 4.500 полицајци од одделните републики и федерацијата, како и од резервниот состав на милицијата на кои им се приклучиле уште околу 2.700 кадети. Мобилизирана била целокупната територијална одбрана во месните заедници и „организациите на здружениот труд“ иако само дел од територијалците бил наоружан. Исто така значително биле засилени сите гарнизони на ЈНА на Косово (две дивизии) кои покрај полицијата биле задолжени за обезбедување на најбиталните државни безбедносни објекти и институции. Сепак во првите редови за гушење на демонстрациите обично биле туркани полициски кадри од Косово, како би се избегнале „негативните последице и меѓунационалните триења“. Оценето било дека во суштина полицијата се однесувала воздржано и дека со тоа биле спречени поголеми жртви и крвопролевање. На Претседателството на СФРЈ и покрај тешката ситуација одбиени биле иницијативите границата кон Албанија потполно да се затвори како и да се прогласи вонредна состојба на територијата на целото Косово, а не само во седум општини под изговор дека тоа би било контрапродуктивно. Исто така имало идеја да се спроведе акција за општо одземање на оружјето но и тоа не поминало бидејќи би предизвикало додатни тензии, ангажирање на војската итн.

Се шпекулирало дека демонстрантите уживаат озбилна поддршка од надворешниот фактор (Албанија и Советскиот Сојуз) и дека акциите се воделе на тој начин така што скоро сигурно се покренувале од еден центар. Констатирано било дека оружјето доаѓа од Албанија, но и од Запад.

Одделни членови на Претседателството на СФРЈ ги поврзувале немирите и со глобалните случувања на Запад (доаѓањето на Роналд Реган на власт во САД итн.). Меѓутоа Петар Стамболиќ на седницата на Претседателството на СФРЈ сепак отворено и многу конкретно укажал на можните инспиратори: „...Нè известија дека Енвер Хоџа е болен, тоа го пишуваат странските весници, и постои можност една гарнитура да се спогодува со Советскиот Сојуз околу некои работи сметајќи на Косово. Кога се има во вид дека опсесија на албанското раководство на Косово, од постанокот,

⁴² Исто, стр. 6.

⁴³ Исто, стр. 40-50.

пред Коминформата, од Коминформата, дека се расправаа со Хрушчов за тоа што дојде во Белград, се спријателија со Кинезите итн...“⁴⁴ Оценил дека на дело е „најстрашниот иредентизам“ и дека тој е присутен и во Македонија жалејќи се дека „...х пати говорел и пишувал уште во времето на Крсте Црвенковски кој негирал дека постои сепаратизам“. Тој соопштил дека воената служба детектирала дека постои организација со Статут, дека зад летоците и плакатите стои потпис на едно или неколку лица. „Факт е дека Енвер Хоџа и албанското раководство со сите средства инсистира на етничка Албанија, а во тоа ги вклучува Косово, Западна Македонија и дел од Црна Гора. На еден состанок сам рекол дека 3.000 туристи од Косово оваа година треба да оди во Албанија, од тоа 1.500 на 15 дена престој. Ние тие работи мораме јасно да ги согледаме. Албанските професори држат предавања на Универзитетот, нека ги држат, во целиот свет се повикуваат професорите да држат предавања, меѓутоа тие не оценуваат а изгледа кај нас дека оцењуваат. Мислам дека ќе имаме проблеми со младината, мораме да се замислиме - што е со оваа младина...“ „Најбезобразен е амбасадорот кој оди околу како најголем агитатор на Енвер Хоџа и непрестано говори за републиката, запоставување, итн“. Неговата најопасна изјава е дека „...има и помали проценти од еден народ отколку што е ситуацијата на Косово па се републики...“ заклучил Стамболиќ..⁴⁵

Исто така за не помалку опасни и бесмислени биле сметани тврдењата „за економска експлоатација на Косово“ од страна на Југославија „за грабеж на Косово, Трепча“ иако од фондот за неразвиени со години биле одвојувани огромни средства. Членот на Претседателството Видое Жарковиќ бил на мислење дека не треба да се осврнува ни на паролата „пуштете ги политичките затвореници“ туку дека треба да се оди на помасовни апсења и иследувања заклучувајќи дури дека во дадената ситуација има релативно малку уапсени.⁴⁶ Цвијетин Мијатовиќ, пак, оценил дека треба поголемите групи на демонстранти да се опколат, „да се уапсат и да се изолираат“ бидејќи овие кога се фрла солзавец бегаат, а потоа повторно се враќаат. Освен репресија, планирана била и жестока политичка офанзива низ зачестени медиумски настапи на највисоките раководители на СФРЈ и Косово во кои најостро би се осудила и „разоткрила контрареволуцијата“. Било потребно да се „филова јавноста до последното село“ да се изнесува колкава „непријателска работа“ е тоа. Оценето било дека постигнатото политичко единство е дури и премногу потребно след можните понатамошни провокации од „внатрешниот непријател“ (диверзии, убиства ... итн.) со кои непријателот би се обидел да предизвика непримерна реакција на власта, а со тоа да привлече внимание.⁴⁷

Вкупно, во текот на сите овие инциденти на Косово, биле уапсени околу 2.000 Албанци, воглавно студенти, и околу 400 малолетници – средношколци, а кривично биле осудени, во првиот замав околу 250 лица. Подоцна, до половината на осумдесеттите биле процесуирани повеќе илјади лица (што кривично, што прекршочно), а Албанците во текот на осмата деценија сочинувале повеќе од 80% од политичките осуденици во Југославија и близу 90% во Србија. Од комунистичката партија биле

44 Исто, стр.59.

45 Исто, стр. 70-73.

46 Исто, стр. 72-72.

47 Исто, 126.

исклучени повеќе од 1.500 членови.⁴⁸ Вкупно биле евидентирани преку 1.000 лица кои на овој или на оној начин биле „непријателски експонирани“, а како најважна непријателска организација во странство била „Црвениот фронт“.⁴⁹

Колку овие случувања биле сериозни за Косово и за големото влијание врз Македонија, подоцна званично потврдил и некогашниот функционер на полицијата на Косово и последен лидер на косовските комунисти Рахман Морина. Тој на 17-та седница на ЦК на СКЈ изјавил дека „од 1981 па до 1988 год. низ рацете на полициските органи на Косово поминале стотици илјади луѓе“. Според екстремистите во земјата и политичката емиграција применети биле мерки на „неутрализирање“.⁵⁰ Тоа секако биле најмасовните јавни протести после Втората светска војна на просторот на Косово и пошироко. Мартовските демонстрации претставувале преседан и прекршувачка точка, и по своите размери а и по значењето, ја омеѓиле и ја отвориле поститоистичката епоха на осумдесетите. Подоцна на Косово, покрај повремените јавни демонстрации, повеќе се прибегнувало кон омасовување на движењето низ штрајкови, пасивен отпор, илегални пропагандни акции и паралелни институции (школство). Во завршната фаза, во 90-те, се пристапило и кон вистинско герилско и оружано терористичко делување заради остварување на нескриените сепаратистички цели со поддршка од странскиот фактор.⁵¹

48 Јасна Драговиќ Сосо, Спасители на нацијата, Белград 2002 г., стр. 177-178; Момчило Павловиќ, Дејан Јовиќ, Владимир Петровиќ, С. Милошевиќ – пат кон власта, Осма седница на ЦК на СКС, Белград 2009 г., стр.83.

49 Демонстрантите се обиделе да ги анимираат студентските маси со паролата „додека нашите другари пролеваат крв ние седиме во клупите“. Било проценето дека студентите ќе се обидат да ги привлечат работниците и селаните (особено затоа што најголемиот број ученици и студенти потекнувал од селата) АЈ, Претседателство на СФРЈ, 68 седница, 5 април 1981 г., Политичко-безбедносната ситуација во САП Косово со информација за спроведувањето на донесените одлуки на Претседателството на СФРЈ и на СИБ, стр. 20.

50 Набрзо во селото Преказе кај Дренице дошло до судир меѓу семејството Мехај и силите на војската и полицијата. После еднодневна борба, каде биле ангажирани тенковски и артилериски единици и со помош на хеликоптери убиен бил Небихи Тахир Мехај, а од другата страна, настрадале четворица полицајци. Се продолжило со „идејно-политичка диференцијација“ и чистки во сите сегменти на животот. Во текот на 1982 г. во Германија биле ликвидирани браќата Јусуфи Бардхосх Гарвала и Кадри Зекај, кои важеле за лидери на Народното Движење за Република Косово. В. Abazi, 15 godina albanskih demonstracija, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199603/60315-001-pubs-pri.htm>

51 При прославата на 15-годишнината од демонстрациите, албанските лидери отворено признавале дека овие демонстрации во основа се сепаратистички. Потпретседателот на Демократскиот сојуз на Косово Фехми Агани, изјавил дека тоа бил почеток на еден нов значаен период во историјата на албанскиот народ. Поранешниот политички затвореник Мехмет Хајризи 1981-ва ја оценил како чекор кон реализацијата на конечната цел, односно Косово Република. Адем Демаќи, оценил дека демонстрациите од 1981-ва биле последниот удар кој го претскажал распадот на тогашната Југославија, „тој голем затвор на народите“. Ибрахим Ругова демонстрациите од 1981 година ги оценил како „настан многу значаен во континуитетот на обидите на косовските Албанци за нивните права на слобода, демократија и самоопределување“. Меѓутоа, поранешниот комунистички лидер Азем Власи во изјавата за британското радио ББЦ рекол дека демонстрациите од 1981-ва практично помалку донеле конкретна добивка за косовското прашање, „бидејќи 8 години после тоа воведме борба за зачувување на позициите кои ги имавме со уставот од 1974, а не за нешто повеќе“. В. Abazi, 15 godina albanskih demonstracija <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199603/60315-001-pubs-pri.htm>

Dr Srdjan Cvetkovic

Security situation in Macedonia and Kosovo in 1981, with a wider view of Albanian minority activities on Kosovo and in Macedonia after 1945.

Summary

The work analyses the situation in Macedonia and Yugoslavia in 1981, the time of great security challenges which led to breakup of federal state, based on documents of security services and other state authorities. Along with other challenges in Macedonia and Kosovo at the beginning of the 80s, Albanian nationalism started to flare-up. Its roots go deep into the decades preceding World War II, becoming more vivid after the war, starting with Šaban Poluža's rebellion in the spring of 1945, then with the problem with renegades 1945-1955, as well as depriving weapons on Kosovo. The flame of Albanian nationalism kept up through the activities of illegal groups and individuals of the 60s, such as the writer Adem Demači, who spent more than two decades in prison and became a kind of Albanian separatist movement icon. Still, the greatest challenge before Albanian rebellion in 1981 were student demonstrations in November 1968, which overflowed to Macedonia and caused unexpectedly big security issues. Several thousands of demonstrators took part and caught the government off guard. Already then the demands for Republic of Kosovo and joining Albania were heard. The appetites grew bigger and stronger in the years following Tito's death. The largest protests since the end of World War II started on 11 March 1981 and lasted for several weeks. They were officially characterized as 'counterrevolutionary activities'. There were open conflicts which even brought several victims, with direct intervention of army and police forces. The crisis overflowed to Macedonia in 1981, mostly in the form of more active operations of Albanian illegal groups, frequent individual nationalistic incidents, writing slogans and agitation for bringing 'Kosovo scenario' into Macedonia. Still, this time the crisis didn't overflow from Kosovo to Macedonia in the same amount as in 1968. This was possibly due to more serious security measures, but also to the tactics of Albanians themselves not to undermine their aspirations for Kosovo as 'the seventh republic' in SFRY, which would be the introduction to independence.